

Istorikas ir šaltinis: kai kurios šiuolaikinės Holokausto istoriografijos problemos*

Nerijus Šepetys

Docentas, daktaras
Vilniaus universitetas
Istorijos fakultetas
Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra
El. paštas: nerijus.sepetys@if.vu.lt
Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-2982-1406>

Santrauka. Tyrinėjant ir rašant Holokausto istoriją yra labai svarbu ne tik tinkamai pasirinkti (su tema, prieiga suderinti) pagrindinius pirminius šaltinius, bet ir rasti su jais adekvatų kritinį santykį. Jei kalbame apie Holokausto pradžios (kas kartu yra ir Holokausto Lietuvoje pradžios) istoriografiją, bent XXI amžiuje, toks santykis dažnam tyrėjui (-ai) yra iššūkis: veikiau linkstama automatiškai pasikliauti ar kvestionuoti atskiras šaltinių (pagal kilmę) grupes. Tai sukelia ir rimtų istorijos supratimo problemų, kai kurias jų ir mėginama aptarti straipsnyje. Pavyzdžiui, kaip sutrinka tokio supratimo galimybės, kai pasikliaujama, iš esmės pasiremiami konkrečiais (atsitiktiniais) pirminiais šaltiniais, neužklausančių jų radimosi aplinkos ir prasmės, kitus ignoruojant? Arba koks istorijos vaizdas klostosi, kai nesuvaldomos mėgintos taikyti ir pirmąpradžio pasitikėjimo, ir principinio kvestionavimo nuostatos subjektyvių šaltinių atžvilgiu? Galiausiai, kokią reikšmę Holokausto situacijų istoriniam supratimui turi pirminių šaltinių, pirmiausia liudijimų „prikūrimo“, vėlesnio apdoravimo (pirašymas, perdarymas, kupiūros, braukymai) ignoravimas? Svarbu, kad tai ne tik šiandienio istorijos mokslo, bet ir Katastrofą išgyvenusių žydų mokslininkų iškart pokariu kelti klausimai.

Reikšminiai žodžiai: Holokaustas, šaltinių kritika, dokumentai, liudijimai, istoriografija, supratimas, Lietuva, Kaunas.

The Historian and the Source: Some Contemporary Problems in Holocaust Historiography

Summary. When researching and writing the history of the Holocaust, it is crucial not only to select (and match the topic and approach) the main primary sources, but also to find an adequate critical relationship with them. In the case of the historiography of the beginning of the Holocaust (which is also the beginning of the Holocaust in Lithuania), at least in the twenty-first century, such a relationship is often a challenge for the researcher: there is a tendency to automatically rely on, or to question, particular groups of sources (according to origin). This also leads to serious problems in understanding history, some of which the paper attempts to address. For example, how is the possibility of such an understanding disrupted when reliance is placed on specific (accidental) primary sources without questioning the setting and meaning of their origins and ignoring others? Or what is the picture of history that emerges when the attempts to apply both the attitudes of primordial trust and primitive questioning to subjective sources are uncontrolled? Finally, what are the implications of ignoring primary sources for the historical understanding of Holocaust situations, first of all the “pinning down” of testimonies, and then the subsequent processing (writing them down, reworking them, making them up, swiping them)? Importantly, these are questions not only of today’s historical scholarship, but of the Jewish scholars who survived the Catastrophe immediately after the war.

Keywords: Holocaust, source criticism, documents, testimonies, historiography, understanding, Lithuania, Kaunas.

* Straipsnis parengtas įgyvendinant mokslo tyrimų projektą „Meninė kūryba Kauno gete: tikrovės reprezentacijos klausimai“ (Nr. P-LIP-22-108) pagal Lietuvos mokslo tarybos Valstybinę lituanistinių tyrimų ir sklaidos 2016–2024 m. programą.

Įvadas

Holokausto (Šoa, masinių žydų žudynių) istorijos tyrimams šaltinių atrankos ir sąmoningo santykio su jais klausimas yra neginčijamai pirminis. Mat išties esmingai svarbu (apsibrėžiant objektą, priegią, analizuojant, interpretuojant, pasakojant), ar *pirmiausia* gilinamasi į vokiečių institucijų, į okupuotų kraštų vietos kolaboracinių, savivaldos ar į žydų getų institucijų paliktus dokumentus; ieškoma ir pasitelkiama sovietinių, Vakarų ar po Šaltojo karo Rytų Europos šalyse atliktų teis(m)inių tyrimų medžiaga; atsiremiamas ir vienalaikius egodokumentus ar į vėlesnius (ypač išgyvenusiųjų) pasakojimus, žodinius ar net nufilmuotus. Eiliškumas čia tikrai nėra svarbiausias: galima pirma susigalvoti temą, apibrėžti objektą, pasirinkti metodą, „užėti“ ant šaltinių, – svarbu tik, kad visa kita paskui būtų priderinta, derėtų, nebūtų, pavyzdžiui, Vokietijos politika okupuotuose kraštuose aiškinama nepasigilinus į jos įstaigų tuose kraštuose veiklos dokumentaciją; aiškinant nacių talkininkų įsitraukimo į veiklas motyvus neliktų apeiti jų pačių palikti šaltiniai; apie žydų (getuose, lageriuose) (ne)turėtąsias manevravimo galimybes nebūtų svarstoma neturint galimybės skaityti vienalaikius jų (asmenų ir įstaigų) dokumentus.

Atranka – tik vienas žingsnis, dar svarbesnis yra santykis ne su visu šaltinių bloku, o su kiekvienu pasitelkiamu tekstu. Dažnas totalitarinio siautulio meto šaltinis teatskleidžia, kas kur kada (kam) ką *pranešė*: nei to sakymo intencija, nei jo percepcija dažnai nėra savaime suprantama, ką ir kalbėti apie *pranešimo* santykį su darymu, veiksmais, įvykiais, tuo, „kaip buvo iš tikrųjų“. Koks, pavyzdžiui, vadinamojo Karlo Jägerio 1941-12-01 (ar Franzo Stahleckerio 1941-10-15) raportų *turinio* vadovybei santykis su tuo, kaip viskas klostėsi iš tiesų (ką jie įsakė, gavo nurodymus įgalinti daryti patys), kokį santykį ir su kokia realybe šiandieniam tyrėjui atveria Zenono Blyno arba Avrahamo Tory (Golubo) dienoraščiai? Tai yra klausimai, įprasti užsiimant tuo, kas paskutinius du šimtus metų istorijos moksle vadinama šaltinių kritika. Tačiau padėtis, paskutinius trejetą dešimtmečių besiklostanti Holokausto Lietuvoje istoriografijoje (šiaip neabejotinai pasiekusioje esminį faktografinį proveržį Alfonso Eidinto, Valentino Brandišausko, Alfredo Rukšėno ir ypač Arūno Bubnio, Sauliaus Sužiedėlio, Dinos Porat, Joachimo Tauberio ir ypač Christopho Dieckmanno darbuose), tinkamiau apibūdintina kaip *automatinė*: šaltinius sukaupiam, skaitom, tada rašom (ten ta kritika įvyksta kažkaip savaime, – žinoma, pasitaiko išimčių). Buvo laikas, kai savaime pagal vokiečių institucijų dokumentus Katastrofos paradigmę istoriją rašė Raulis Hilbergas, dabar, minėtais trimis paskutiniais dešimtmečiais, madinga į pagalbą pasitelkti kuo daugiau ir kuo įvairesnių okupuotų kraštų vietos dokumentų: ir vienalaikių institucinių, ir pokarinių teis(m)inių, ir visų laikų liudijimų. Kuo daugiau ir kuo įvairesnių šaltinių, tuo saugesnis istorikas, ypač saugu, atrodo, yra tapę pasiremti „aukų“ paliktais šaltiniais.

Apsiribosiu čia pailiustruodamas vienu pavyzdžiu. Populiariame šaltinių rinkinyje-albume jį išleidusio Liudvigsburgo tyrimų centro vadovas prof. Klausas M. Mallmannas apie žydų žudynių pradžią Europoje (SSRS, Lietuvoje, Kaune) sako: „Visi išgyvenusieji žydai vieningai sutaria, kad lietuvių gaujos (*Bande*) – vadinamieji partizanai – dar birželio 23 d. ėmėsi prievartos prieš žydus gyventojus ir vokiečių valdžios atstovų akyse tęsė ir plėtojo pogromus. Žiaurumai vyko centre, taip pat gretimuose

VII ir IX fortuose.¹ Pasitikėjimas tam tikrais (šiuo atveju žydų, bet gali būti: žydų, lenkų, pagaliau lietuvių ar rusų išgyvenusiųjų; nacių ar sovietų institucijų) dokumentais automatiškai nereiškia principinio pasitikėjimo visais šaltiniais: toliau tekste istorikas įtaigiai dekonstruoja vienalaikio aukšto Vokietijos pareigūno (minėto Stahleckerio) raporto, esą žudynės Kaune buvusios inicijuotos nacionalsocialistų, nepatikimumą (*hubris*). Vieniems šaltiniams (paliktiems nacių) nuplėšiamos kaukės, kitais (išgyvenusiųjų pasakojimais) – be išlygų pasitikima, bet juk tai kykla ne iš šaltinių kritikos, o iš tam tikros etikos ar net estetikos.

Tokių (dažniausiai numanomos) etikos ar estetikos paliktų ar sukeltų šaltinių kritikos stokos ir kartu istorijos adekvataus supratimo problemų sklaida šiuolaikinėje Holokausto (pirmiausia Lietuvoje, jo pradžios čia) istoriografijoje ir užsiimsiu šiame straipsnyje. Tai darysiu ne stengdamasis aprėpti kuo daugiau medžiagos, juolab ne žvelgdamas į istoriografiją kiekybiškai, o atsirinkdamas ryškiausius pavyzdžius, nagrinėjamus struktūriškai pamatinėse šaltinių kritikos situacijose: 1) paieškos arba pasitelkimo neieškant; 2) atrankos arba selektyvaus rėmimosi; 3) automatizmo pasikliaujant ar kvestionuojant; 4) šaltinio vidinės kritikos (genezė, transformacija, (re)konstrukcija). Tos situacijos iš esmės ir atitinka straipsnio struktūrą, o patys pavyzdžiai imami iš esmės iš dviejų istoriografijos tipų – užsienyje apgintų daktaro disertacijų, kurios užkabina ir Šoa Lietuvoje pradžią, ir pačios Šoa Lietuvoje pradžios šaltinių publikacijų. Tai iš esmės *tarptautinės* istoriografijos lauko tyrimas, kas, žinoma, nereiškia, kad Lietuvoje vykdomuose tyrimuose ar pasirodančiose knygose nėra ar nebūtų tokių pat (ar kitų, gal dar rimtesnių) šaltinių kritikos problemų. Tiesiog faktografiniai kurių nors (ypač vienaarūšių) šaltinių informacijos atpasakojimai, apskritai „šaltinių medžiagos“ apibendrinimai iliustruoja bendresnes istoriografijos (lygio, gylio, akademiškumo) problemas, o čia siūloma konkrečios temos, apibrėžto žanro istoriografijos santykio su pirminiais šaltiniais analizė ir tipologinė interpretacija, atliekama su aiškia hermeneutiškai šaltiniotyryne autorefleksija.

I. Neieškojimo ir nesigilinimo žabangai

Pradėsiu kiek iš toliau, idant būtų aiškesnis bent dalies problemos kontekstas, gal ir masas. 2012 m. tuo metu autoritetingiausiame lituanistiniame metraštyje pasirodė Dariaus Staliūno paradigmė recenzija², kurios taikiklyje pirmiausia atsidūrė Tomo Balkelio disertacija, knygos pavidalu išleista ne tik angliškai (*The Making of Modern Lithuania*), bet ir lietuviškai. Knygoje recenzentas, greta kitko, išvelgia ypač, švelniai tariant, keistą istoriko apsiėjimą su archyviniais dokumentiniais šaltiniais: kaip ir kokie jie pasitelkiami, kaip nurodomi, kaip įvardijami. Nors Staliūnas tiesiai taip neteigia, galima susidaryti įspūdį, kad Balkelis galbūt pats archyvuose tų dokumentų nežiūrėjo, su visomis nuorodomis (kai kada stipriai senstelėjusių signatūrų) galimai nukopijavo nuo naudotų istorikų (anaiptol ne naujausių) darbų. Savo konkrečia ir conceptualia istoriografine Balkelio konstruktyvistinio darbo kritika (išvada: „nelabai pavykęs bandymas pritaikyti

¹ Osten, 2003, p. 61. Plačiau žr. N. Šepetys, 2022, p. 181.

² D. Staliūnas, 2012.

tam tikras schemas Lietuvos istorijai“) Staliūnas taip pat norėjo atkreipti dėmesį į pačią problemą – „užsienio mokslo įstaigose nesunku apginti abejotinos vertės [lituanistines] istorijos daktaro disertacijos“³. Suprantama, juo lengviau, jei lituanistika tokiose disertacijose nesudaro liūto dalies. Taigi disertacijos ginamos ir toliau, tankiau, ir ne tik iš nacionalizmo ar tautinio judėjimo tematikos, o problemų su moksline tyrimo verte kyla ne tik tiems, kurie bent „šiek tiek savo akademinį studijų laiką praleido Lietuvoje“⁴.

Tiksliau, tiems, kurie tam laikui nemanė skirti, problemų gali kilti ir pamatinių, kaip kad nutiko Davidui Albanese'ui, Bentlio universiteto istorijos pavaduojančiajam asistentui, 2016 m. Northeasterno universitete (Boston, MA) apgynusiam istorijos disertaciją iš antisovietinio nacionalizmo kaip (neva) mažesnio blogio⁵. Albanese'as irgi nesigilina, kaip buvo iš tikrųjų, jis nuosekliai taiko interpretacinę schemą, ir tai visai nuoseklu. Tačiau tikroji problema jo darbe yra ta, kad toji schema yra ideologinės kilmės (nors konkrečiai Stalino mokymas apie antisovietškumą, fašizmą ir imperializmą ir nebuvo pastovus), o jis to nereflektuoja ir nemėgina suvaldyti. Tiesiog naujasis istorijos daktaras bando pritaikyti mūsų kraštų kolegėms ir kolegoms puikiai pažįstamą „nacionalistų talkos hitlerininkams“ (ir vėliau imperialistams) schemą Lietuvos istorijai bei konkrečiai Juozo Lukšos biografijai, ir jam nepasiseka. Lukšos buvimą Garažo žudiku, esą užfiksuotą žinomoje Wilhelmo Gunsiliaus fotografijoje, jis tiesiog prileidžia, prilygindamas tai jo faktiniam priklausymui LAF'ui, sovietų kalinimui, antisovietiniam aktyvumui, iškilimui į pokario rezistencijos lyderius, ryšiams su CŽA.

Čia apsiribosiu atkreipdamas dėmesį į pamatinę bėdą, kai Albanese'as bando schemiškai pavaizduoti nacionalisto–nacių talkininko–imperializmo agento veiklą. Jis pasiremia vienu liudijimu, viena ekspertine įžvalga ir keliomis fotografijomis⁶. Jei tam kartui nekreipsime dėmesio į pastarąsias, tai automatu perimami eksperto Melamedo kaltinimai („čia Lukša“) pateikiami nutylint visą šiuolaikinės viešų svarstymų bylos kontekstą (kas kaip parengė kokius sąrašus, kas dėl to kaip pasisakė Lietuvoje, Izraelyje ir svetur, kokios buvo istorikų išvados ir komentarai etc.), kaltintojo biografiją ir jo publikacijų bei pasisakymų užkulisius. Albanese'as nė nepagalvoja pasidomėti *altera pars*, išvis „informaciją“ jis semia iš Lietuvos žydų organizacijos Izraelyje spaudos pranešimų: tai juk tas pats žmogus, žudikas. O štai pats žmogus, Lukša kaip žudikas, pristatytas pagal, kaip nurodoma, liudijimą (*Testimony*), kuris labai išgiriamas. Kiek teko gilintis į Kauno SD vykdytų žydų persekiojimų ir žudynių ikiteisminio tyrimo bylos medžiagą, Albanese'o

³ *Ibid.*, p. 386.

⁴ Plg. *ibid.*, p. 373.

⁵ Disertacija, tiksliau, jos 5 skyrius apie Lukšą kaip „Kauno skerdiką“ (D. Albanese, 2015, p. 222–252), jau susilaukė Lietuvos tyrėjų triuškinančios kritikos (D. Noreika, 2017; A. Rukšėnas, 2020; N. Šepetyš, 2022; A. Rukšėnas, 2022), ką ir kalbėti apie tai, kad Albanese'o pateikiami įrodymai (pirmiausia dvi nuotraukos – „Garažo skerdiko“ ir Lukšos jau kaip partizano) dar gerokai prieš jam užsiimant tyrimu (šiuo atveju tinkamiau – „tyrimu“) susilaukė netgi teismo ekspertizės paneigimo (plg. A. Rukšėnas, 2022).

⁶ Tiesa, fotografijas jis ima (aiškiai nenurodydamas) iš tų pačių ekspertų, tiksliau – Lietuvos žydų organizacijos Izraelyje vadovo Josepho A. Melamedo, prieš keletą dešimtmečių parūpinusio jo vardu pavadintą „lietuvių žydšaudžių“ sąrašą, Lietuvos institucijų tikrintą ir atmetą (tiksliau, iš esmės perrašytą, bet taip ir nepublikuotą). Melamedas buvo Kauno geto kalinys, pagrindininkas, suinteresuotas kovotojas su priešais, o ne tyrėjas. Plačiau dėl fotografijų žr. N. Šepetyš, 2022.

pasitelktasis yra vienas nepatikimiausių, labiausiai laužtų iš piršto liudijimų, jei išeina be kabučių jį taip vadinti: pulk. barono Lotharo von Bischoffshauseno. Tas liudijimas Albanese'ui reikalingas pristatyti žudikai, kaip kad Melamedo ekspertinė išvada – jam identifikuoti. Ir viskas: fotografiją turim (autorius nesigilina, iš kur ji radosi, ima iš tre-tinių šaltinių), pasakojimas apie žudiką yra, labai vaizdingas, o va žinantieji sako, kad čia Juozas Lukša. Žinoma, Albanese'as ne tiek pats nusprendžia pasiremti liudijimu ir fotografijomis, kiek perima tą (metodiško pasitikėjimo) nuostatą iš kelių dešimtmečių senumo abejotinos reputacijos leidinio (kur jau pasikliauta, publikuojant kupiūruotai ir be kritinio aparato⁷). Tai ir yra ryškiausias ideologiškai pasigaminto santykio su istorija bėdos: patenkama į klastočių, tyčinių melų ir žioplų painiavų žabangus nė nepabandžius pasigilinti, o kas, kad, kur, kaip čia (šaltinyje) kalba, ką pasako, kodėl taip, o ne kitaip, kokia čia dalyko specialistų pozicija? Visiškai tikėtina, kad Albanese'o norėta ar nesąmoningai linkta pasiremti išgyvenusio žydo (ir vietinis, ir teisininkas) ir, sakykim, nešališko (ne nacistų, liudijo teisme, cituojamas, dargi senos aristokratų giminės – nors to turbūt nežinojo) vokiečio išvada ir pasakojimu, bet dėl šaltinių kritikos (visiškos) stokos jis *de facto* liko nacių ir sovietinės propagandos⁸ auka.

II. Savavališkos atrankos atatrakos

Pažvelkime, kaip santykio su pirminiais šaltiniais klausimus kėlė ir sprendė savo tyrimuose tie, tiksliau, tos disertantės, kurios pačios dirbo su pirminiais šaltiniais, taip pat ir Lietuvoje, nors jų tyrimai veikiausiai atsiduria Holokausto atminimo kultūros, o ne istorijos lauke.

Jekaterina Machotina, kur kas dažniau Europoje pasirašanti kaip Katja Makhotina – visai kito kalibro tyrėja, Bonos universiteto Istorijos instituto mokslininkė, 2022–2023 m. pavaduojanti profesorė. Disertaciją ji apgynė panašiu metu (2015–2016 m.) Miuncheno Liudviko Maksimilijono universitete (vadovas prof. Martinas Schulze Wesselis, tiesa, kitos epochos ir srities specialistas), maksimaliai įvertinta *summa cum laude*, ji sulaukė net kelių apdovanojimų, knyga pasirodė ne tik vokiškai (2017), bet ir rusiškai (2020)⁹. Kadangi tyrimas jos savaime ne istorijos, o atminimo-laukų (sovietinio ir posovietinio), tai nesunku suprasti, kad prie istorijos („kaip tada buvo“) prisiliečiama nebent pagal rei-

⁷ Kalbama apie Zeiten, 1988 (ir ypač anglišką vertimą *The Good Old Days*), kuris turėjo pamatinę reikšmę ir Daniello Goldhageno pozicijai.

⁸ A. Rukšėnas, 2020; idem, 2022 mėgina parodyti, kaip Melamedo ir kitų pasakojimas per Alexą Faitelsoną, Antano Sniečkaus asmens sargybinį ir jo brolių Barškėčius, galiausiai Nachmaną Dušanškį atsiremia ne tiek į išgyvenusius žydų liudytojus, kiek į LKP ir NKVD aplinką; apie Bischoffshauseno pasakojimo sąsajas su nacių legendomis žr. N. Šepetys, 2022, p. 188–189.

⁹ Rusiškas leidimas nėra identiškas vokiškam: kiek skiriasi ir teksto išdėstymas, ir sakinių formuluotės, ir sąvokos, ir pasitelkiama medžiaga. Machotina yra paskelbusi kitų darbų, ypač populiarių; skaičiusi paskaitų ir pranešimų, plėtojančių disertacijos ir knygų tematiką. Ypač dėl savo (kaip Lietuvos karo atminties ekspertės) kvies-tinių pranešimų Vokietijos akademiniuose bei kultūriniuose renginiuose ir publikacijų vokiškuose dienraščiuose ji susilaukė ir diplomatinių protestų, ir nacionalines ribas peržengiančių istorijos politikos kontroversijų, į kurias ekspertiskai yra tekę įsijungti ir šio teksto autoriui, todėl šiame straipsnyje nuo kitų Machotinos tekstų ir jų politinių implikacijų sąmoningai atsiribojama.

kalą. Jai rūpi pademonstruoti, kaip Lietuvoje vaizduotas (-jamas) karas, kokių, kaip ir kodėl kyla atminimo konfliktų, ypač muziejų ekspozicijose. Sumanymas įdomus, šaltiniai skaitomi ne viena kalba, tyrimui svarbiose vietose dirbta, medžiagos apimtis išpūdinga. Vis dėlto pamatinių neaiškumų iškyla nuo pat pavadinimo su pirmu sakiniu: „Europos atminimo kraštovaizdyje Lietuva regisi beužimanti ypatingą vietą: kiekvienam, kuris yra socializavęsis Vakarų Europos, o ypač Vokietijos atminimo kultūros erdvėje, tikrai kris į akis Antrojo pasaulinio karo nebuvimas ir Gulago atminimo akcentavimas.“¹⁰ Karas, Antrasis pasaulinis iš vienos pusės, Gulagas – iš kitos: kaip čia taip? Nagi didelėje dalyje teksto vietų, ypač kur ji kalba pati, autorė karą, Antrąjį pasaulinį karą ir Didįjį Tėvynės karą vartoja (nesakau, kad supranta) sinonimiškai, tad išeina, kad karas yra Vokietijos agresija ir vokiečių okupacija (Lietuvoje), naikinimas ir Holokaustas, na, o Gulagas – tai jau čia tarybų valdžia ir stalininės represijos. *Okupacija* iš principo yra Vokietijos, sovietų – tik *valdžia*, apskritai sovietinis laikotarpis yra Lietuvos, *savas*, o nacių – Vokietijos, *svetimas*. Tad autorė ir imasi žiūrėti, kaip dviejuose subjektuose, sovietų Lietuvos ir dabartinės Lietuvos, ne tik valstybių, bet ir visuomenių, buvo / yra minimas ir vaizduojamas (taip pat ir nutylimas, iškraipomas) objektas – nacių Vokietijos laikotarpis. Tai būtų įdomus (nors ir visiškai prosovietinis) požiūris, tik jis nereflektuotas, neįvardytas, jį galima užčiuopti tik sunkiu rekonstrukciniu triūsu. Machotina neįtikėtina arbitrali – ji aprašinėja dalykus visiškai pagal savo (inertiškai palaikomos tradicijos) matymą, nė nemėgindama siekti kokio nors reprezentatyvumo, nešališkumo ar bent dalykinės koherencijos. Tą imsiu, to ne, tą skaitysiu, tą pastumsiu šalin, tą matysiu, tą pražiūrėsiu. Taip antai pabaigoje, aprašydama Gegužės 9-osios (ne)minėjimą Lietuvoje (pirmiausia Vilniuje), ji aptinka (rusiškoje knygos versijoje), kad čia ne tik Rusijos, bet ir vietos karo veteranų (*sic!*, kalbama apie 2013–2015 m.), kairiųjų pažiūrų vidurinės (*sic!*) ir vyresnės kartos žmonės, socialistinės partijos „Frontas“ simpatikai – visiems jiems gegužės 9-oji yra priemonė išreikšti nepasitenkinimą esama politine linija¹¹. Vokiškame originale vertinama kiek švelniau: „Negatyvi švenčančiųjų kaip Kremliaus „penktosios kolonos“ generalizacija, – o tokį aiškinimą pastebime oficialiose Lietuvos medijose, – vis dėlto yra klaidinga. Didelei daliai kare kritusiųjų atminimas yra jų šeimos istorijos dalis.“ O paskutiniuose dviejuose skyriuose apie gegužės 9-ąją ir Georgijaus juosteles remiamasi savo „etnografiniu stebėjimu“ ir oficialiais Rusijos šaltiniais. Lietuvos medijų pozicija komentuojama ir diskvalifikuojama, bet ji net necituojama. Pačios autorės perspektyva nuosekliai sutampa su Antrojo pasaulinio karo dalyvių, kovojusių antihitlerinės koalicijos pusėje, organizacijos¹². Šitai konstatuoti svarbu, norint suprasti Machotinos elgesį jau su istoriniais šaltiniais, kai jai prisireikia juos pasitelkti.

¹⁰ E. Makhotina, 2017, p. 11.

¹¹ E. Махотина, 2020, c. 224. Ta linija tai iš esmės nepriklausoma Lietuva.

¹² Tam tikra politinė, ne šaltiniotyvinė invекtyva: Lietuvoje kalbamu metu minėta organizacija nacionalinio saugumo požiūriu (metinėse Lietuvos VSD ataskaitose) traktuota kaip Rusijos minkštosios galios vienetas. Gavęs tos „karo dalyvių“ organizacijos kvietimą, šio straipsnio autorius buvo susirengęs kaip istorijos politikos tyrėjas nueiti į jos Vilniuje surengtą, Machotinos mokslinė vadinamą, konferenciją, kurios žvaigždė buvo pats Aleksandras Diukovas. Tąsyk teko patirti neoficialų išpėjantį patarimą (laidiniu telefonu) iš VSD „taip nesielgti“. Netrukus Diukovas buvo paskelbtas nepageidaujamu asmeniu LR.

Knygos 3-iajame skyriuje kalbama apie „žydų aukų atmintį pokario Lietuvoje“. Pateikiamas ir tam tikras istorinis kontekstas: iš apie 200 000 Lietuvos žydų aukų dauguma buvę nužudyti „jau pirmaisiais karo mėnesiais“¹³. Pirmieji – čia keli? Du? Trys? Rugsjūčio pabaiga, rugsėjis, spalvis nėra pirmieji karo mėnesiai, nes tuomet jau buvo Ostlandas, o iki tol... Formuluočių pasirinkimas tikrai apgalvotas. Vardijant būdus, kuriais Lietuvos žydai galėjo likti gyvi, nurodomi sovietinių partizanų junginiai, sovietinė kariuomenė, slėptuvės ir sovietinė tremtis, bet vietos žmonių pagalba ir nacių lageriai (iš kurių spėjo išlaisvinti Vakarų sąjungininkai ar sovietai) – nutylimi, nors autorė negalėjo jų nežinoti. Tokie „akcentai“ tik vienoje, įžanginėje skyriaus pastraipoje. Skyrelis apie „Lietūtkio pogromą kaip atminimo vietą“ pavadintas irgi kryptingai – „nužudyti kaimynų“. Pirmas sakinytis sugestijuoja kontekstą: šitos žudynės skausmingos ir žydams, ir lietuviams, pirmiems dėl brutalumo, antriems dėl akivaizdaus (savųjų) nusikaltimo. Tarsi užtvirtinant tokią optiką, pasitelkiamas pirminis šaltinis: dar prieš EK 3 perimant vykdyti „saugumo politikos“ užduotis, vietos partizanai nužudę apie 4 000 žydų, sakąs Machotinos cituojamas Karlas Jägeris¹⁴. Tiesa, toliau Machotina prisimena ir istoriografinį kontekstą (arba spontaniški pogromai, „kaip teigia Izraelio istorikai“, arba Vokietijos okupacinės valdžios inicijuoti, kaip nurodo Dieckmannas). Tačiau pats fonas duodamas būtent apie lietuvius ir žydus¹⁵, o Dieckmanno pozicija neutralizuojama jo paties išlyga („bet vis tiek“ kaimynų smurtas, tik nesistemini), ir išsvengiant nuorodų į pirminius šaltinius (kad ir Stahleckerio raportą). Negana to, kaip autoritetas nurodomas iš esmės proginis Staliūno ir François Guesnet tekstas, kad tas „nesistemini masinis smurtas“ šaknijęsis tarpukario Lietuvos valstybės polinkyje veikti kaip „nationalizing state“ ir stiprėjančiose antisemitinėse ideologijose. Net tokia nekalta nuoroda, kaip patikrinus paaiškėja, pateikiama iškraipytai: Staliūnas ir Guesnet kalba apie šias dvi tendencijas kaip apie „Hintergrund“ antižydiškos prievartos proveržius ir toliau nurodo svarbiausias prielaidas (ultimatimai, praradimai, okupacija, tremtis). Taigi – fonas, antras planas, o ne maitinančios šaknys. Beje, būtent apie *sąlygas ir foną* kalba Tarptautinės komisijos nacių ir sovietų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti 2005 m. išvada apie Lietuvos žydų persekiojimą ir žudynes 1941 m. vasarą ir rudenį. Ir tai nėra smulkmena, o Makhotinos sąvokų kaitaliojimas – neatsitiktinumas ar neapsižiūrėjimas.

Tuo galima įsitikinti daugybėje knygos vietų, bet apsiribokime mums rūpimomis Katastrofos ištakomis. Garažo žudynes Machotina įvardija kaip brutaliausią kulminaciją keletą dienų trukusio didelio masto pogromo (aukų skaičių nurodo pasiremmdama ne akademiniais istorikais, nuo 70 iki 200). Ir tada įvardijamas šaltinis: „šokiruojantys žiaurumai atsispindi to meto liudytojų atsiminimuose, štai Elena Kutorgienė dienoraštyje

¹³ K. Makhotina, 2017, S. 191–192.

¹⁴ K. Makhotina, 2017, S. 214. Toliau seka stulbinamo netikslumo sakinių pora: „Čia [Kaune] taip pat telkėsi ir branduolys iki 1942 m. pabaigos iki 300 000 vyrų išaugusios „apsaugos rinktinės“, lietuvių pagalbinės policijos junginio. Šie daliniai, 1941 m. birželio 28 d. pertvarkyti į reguliarią savisaugos formuotę *Tautinio darbo apsauga* (TDA), esmingai prisidėjo prie civilių gyventojų naikavimo Lietuvoje ir Baltarusijoje.“ Nors ir nurodomos kelios istoriografinės pozicijos, bet kelias dešimtis kartų padidintas pagalbinių policininkų skaičius, supainiota chronologinė ir loginė seka, sąvokos etc.

¹⁵ Plg. N. Šepetys, 2005.

rašo: „jie [žydai] turėjo sugulti eilėmis ir tada <...>.“ Kutorgienės dienoraštis, saugomas VGŽIM, išties svarbus karo pradžios įvykių ir nuotaikų šaltinis¹⁶. Normalu ir net profesionalu, kad Machotina ne pati verčia dienoraštį, o ima vertimą iš publikuoto vokiškojo *Juodosios knygos* 1994 m. leidimo, ne visai profesionalu, kad ji nenurodo, jog rusiškas rankraštis saugomas muziejuje, kurio ekspoziciją ji atskiroje savo knygos dalyje išsamiai tyrinėjo ir prie kurio dokumentų fonde ji tikrai dirbo. Bet man čia labiau rūpi kitkas: dienoraščio vieta, kurią cituoja Machotina, datuota 06-29, ir prasideda taip: „Karšta nuostabi diena... Atėjo ligoniai ir pasakojo, kaip žydus vertė nešioti rankomis mėšlą, rankomis kasti duobes, gerti kanalizacijos vandenį, kaip juos guldė eilėmis ant žemės <...>.“ Fragmento pabaigoje paminima: „paprasti vargšai žmonės, valstiečiai sielojosi, baisėjosi.“

Šalia to, kad nukirpdama pradžią ir galą Machotina iškraipo cituojamo pasąžo nuotaiką, nenurodydama liudijimo esminio antrumo (gandai: „ateina ligoniai ir pasakoja, kaip“), ji tarsi priskiria Kutorgienę prie „liudytojų“ (išnašoje po nuoroda į jos dienoraštį paminimos „ir kitos mačiusių liudijimų“ publikacijos), bet netikslumas juo nemalonesnis, kai jis pridengtas: juk kupiūruota tyčia, siekiant tam tikro efekto. Tolesnis pasakojimas per kelis puslapius tęsiamas ta pačia gaida: žudynių fotografijos suvokiamos kaip neutraliai dokumentuojančios įvykius („įsakmiai ir nepaneigiamai liudija“ lietuvių brutalumą ir abejingumą). Nors ir aprašoma, kur ir kaip jos panaudotos, apie jų kilmę neklausama (vėl tas nelemtas Stahleckerio ataskaitos nutylėjimas). Tiesos aiškinimaisi Lietuvos istoriografijoje ir žurnalistikoje nutylimi, įvardijamos tik apologetinės tendencijos¹⁷, kurios išmaniai susiejamos su Laikinosios vyriausybės pozicija 1941 m. birželį: nesikišimas atitikęs vyriausybės politinę liniją. Machotina žino vyriausybės posėdžių protokolų leidimą, bet pačią vyriausybės rekomendaciją, „nežiūrint visų priemonių, kurių reikia imtis prieš žydus dėl jų komunistinės veiklos ir kenkimo vokiečių kariuomenei, partizanams ir paskiriems gyventojams vengti viešų žydų egzekucijų“ cituoja iš į anglų kalbą verstos Josifo Levinsono (vėlgi neakademinės) rinktinės. Cituoja iškraipydama (protokolinią nutarimą įvardija buvus Ambrazevičiaus pareiškimą) ir darydama esminę kupiūrą: nukerpa galą, kuriame nurodoma esant „patirta, kad šie veiksmai yra padaryti žmonių, kurie nieko bendro neturi nei su Aktyvistų Štabu, nei su Partizanų Štabu, nei su laikinąja Vyriausybe“¹⁸. Pirmą Machotinos išvadinio teiginio dalį, kad nesikišimas atitiko Laikinosios vyriausybės politinę liniją, galima laikyti bent neišlaužta iš piršto, o antrąją, kad ji „pateisino prievartą prieš žydus kaip „kovą prieš bolševizmą“¹⁹, tenka traktuoti kaip nutylėjimu grįstą ekstrapoliaciją („prievarta“ vietoj „priemonių“, predikatų susubjektinimas). Makhotinos darbas yra labai šališkas, tad gali kilti klausimai

¹⁶ D. Kutorgienė, 1941. *Juodosios knygos* pirmo vietinio (rusiški leidimai buvo už SSRS ribų) leidimo (Черная, 2015) komentare Ilja Altmanas nurodo, kad dienoraščio mašinraštį, saugomą Rusijos valstybės archyve, stipriai trumpino ir taisė Rachelė Kovnator, pridurkime – sovietinė revoliucionierė, psichoneurologė ir propagandinės krypties redaktorė.

¹⁷ Vienintelė nuoroda į Aleksandrą Bendinską, nurodant, kad jis buvęs LAF aktyvistas, bet nutylint jo politines preferencijas, ką ir kalbėti apie vėlesnį tapimą KGB agentu (knygos rašymo metu buvo *online* prieinamas KGB agentų žurnalas).

¹⁸ LLV, 2001, p. 17.

¹⁹ K. Makhotina, 2017, S. 218.

mas, kaip šito nepastebėjo kas nors iš jos išvardytųjų lietuvių mokslininkų pagalbininkų ir konsultantų²⁰ (tiesa, tikėtina, kad tekstas rengimo metu keitėsi, kaip kad vertime į rusų kalbą).

III. Nesirinkimų ir neapsisprendimų refleksai

Žiūrint geranoriškai, Machotinos elgesio su istoriniais šaltiniais paklydimus galima paaiškinti jos pačios darbo objekto išsklidimu ir sąvokų neapibrėžtumu: kai ne visai aišku, kokio čia karo ir kieno atmintys kedenamos, nesunku paklysti. Juk visai koherentiška jos darbinė hipotezė apie šiandien Lietuvoje karo atminimo praktikose ryškų abejingumą, susvetimėjimą ar pan. Tačiau kai nuo svarstymų apie šiandienę visuomenę tame pat sakinyje šokama prie praeities politikos aiškinimo, nurodant priežastinius ryšius tarp dalykų, kurie ne tik netyrinėti, bet net nelabai suvokiami, pažįstami kartais tik iš (neo)sovietinių ideologinių schemų, akademiškai pagrįstas kelias paliekamas. Tą galima matyti ir iš kitų, nepalyginti mažiau problemiškų disertacijų.

Panašiu metu, 2017 m. Humboldto universitete apgintoji dabartinės Lietuvos istorijos instituto mokslo darbuotojos Gintarės Malinauskaitės istorijos disertacija *Mediated Memories. Holocaust Narratives and Iconographies in Lithuania* išvis nelaikytina problemine. Tyrimas klasikinis, prie turinio prieinama pamažu, remiamasi atrinkta, bet svarbiausia istoriografija, pagal ją istorinis fonas pristatomas ypač delikačiai, ir nurodant svarbiausius įvykius, temas, siužetus, ir išryškinant pagrindines kontroversijas. Tiesa, autorės pozicijos iki pat interpretacinės dalies nelabai matyti, nes Malinauskaitė vengia ir pati interpretuoti šaltinius, ir savarankiškai juos pasirinkti. Vis dėlto vengimas spręsti, bent jau apie šaltinius, irgi yra tam tikra pozicija, kuri siaurinamai veikia supratimo galimybes. Antai pirmasis istoriškesnis skyrius (4.2. Holokausto atminimai Lietuvoje po 1990: pasakojimo pokyčiai) pradedamas, ir visai pagrįstai, nuo poskyrio apie Birželio sukilimo naratyvą medijose. Tas naratyvas sekamas chronologiškai: išėiviškas, nepriklausomybinis, politinis, moralinis, pasakojimai, vizualizacijos... – viskas apie Sukilimą, aišku, nevengiant sąsajų ir su žydų žudynių pradžios supratimo ir vertinimo aptarimu. Čia viskas aišku ir pagrįsta. Tačiau pradedama nuo atskiro istorinio fono, pavadinant kitakryptiškai: „Birželio sukilimas kaip Holokausto preliudas“²¹. Tariama, kad tai, kas lietuviškuose pasakojimuose vaizduojama kaip antisovietinis sukilimas, žydų atsiminimuose (o čia remiamasi *tik* jais, išskyrus Dovidą Katzo recituojamą Valdą Adamkų) pasirodo kaip jų persekiojimų pradžia. Ar tai reiškia, kad „iš tikrųjų“, istoriškai sukilimo nebuvo, tai tik konstruktas, o buvo vien Holokausto preliudas? Autorė taip nesako (ji išvis mažai ką sako), bet pasirinkimas imti būtent tokius šaltinius tarsi istoriškai susiaurina akiratį iki tokio matymo, kuris nedera su vėlesniu (ir įvardytu) diskursu. Galimas daik-

²⁰ Kaip kritiškai skaitę rankraštį ir prisidėję prie jo pagerinimo knygoje nurodomi tik Alvydas Nikžentaitis ir Vasilijus Safronovas; pirmasis yra viešai gyres Machotinos darbą kaip paradigmą. Pozityviai knygą vertino ir Lietuvos akademiniuose leidiniuose pasirodžiusios (vokiškos versijos) Hektora Vitkaus ir Stanislovo Stasiulio (ši kiek kritiškesnė, ypač dėl paskutinės, Gegužės 9-osios dalies) recenzijos.

²¹ G. Malinauskaitė, 2017, p. 97–100.

tas, tyrėja tiesiog negalėjo, slegiama vokiškosios istoriografijos autoritetų, pavaizduoti paskutinės birželio savaitės įvykių Kaune be Tory, Ginaitės-Rubinsonienės, Holzman ir kt. liudijimų, o juose sukilimo nematyti arba jis sutampa su baltaraišišku žydų persekiojimu.

Dar viena vieta, kur autorė priversta rinktis šaltinius, yra fotografinių naratyvų skyrius („aukų ir nusikaltėlių perspektyvos“), kurio poskyris apie Garažo žudynes interpretuojamas kaip nusikaltėlių ikonografija²². Čia ji nebesigilina į praeities tikrovę, nuosekliai laikosi konstruktyvizmo ir pasitelkdama teoretikų svarstymus, ir įrėmindama interpretaciją, ir suvaldydama vaizdinę bei liudijimų medžiagą. Bet vis dėlto: šaltiniai pasitelkiami dažniausiai per tarpininkus, iš vėlesnių publikacijų, ir lieka neaišku, kodėl būtent šie liudijimai, šie tarpininkai? Kodėl neieškoma pirminių (ar kuo ankstesnių) šaltinių, ne vėlesnių pasakojimų (juk fotografijos vienalaikės), kodėl nedaroma skirtis tarp tų, kurie galėjo žudynes regėti (vokiečiai ir lietuviai), ir tų, kurie galėjo apie jas tik girdėti (žydai, nežydai komunistai, kurių liudijimai imami kaip atspirties taškai²³). Pasakojimai svarbūs visų, bet ne visi vienodai dera ir su nusikaltėlio perspektyva, ir su vienalaikiškumo principu, svarbiu ir fotografijai, ir ją grindžiantiems dokumentams. Šiuo atveju tiesiog pritrūko susipažinimo su temos tyrimais ir pačios „nusikaltėlių perspektyvos“, nes žudė, šiaip ar taip, lietuviai, bent dalis jų yra ir nustatyti, ir pasakoję²⁴. Ir jei iš tiesų buvo nusikaltėlio perspektyva, besiskyrusi nuo stebėtojo (gal paskiros fotografijos priskirtinos ir šiai?), tai juo svarbiau ne tik teoriškai interpretuoti kameros fokusą etc., bet ir rekonstruoti žiūrėtojo supratimą (juoba kai esti liudijimų²⁵).

Išskyrus tuos retus atvejus, kai panaudojami šaltiniai yra toli nuo tyrėjos (arba atvirkščiai, yra labai arti praeities įvykių), Malinauskaitei visai sekasi mediatizuoti ir interpretuoti: pasitelkus autoritetingus pagalbininkus ar net savarankiškai. Bet dėmesio patiems šaltiniams kaip tikrovės artefaktams (t. y. jų kritikai) aiškiai pritrūksta – iš čia ir dienoraščių, atsiminimų, liudytojų apklausų protokolų ir interviu analogiškas traktavimas, regėtų ir girdėtų dalykų paliudijimų neskyrimas etc. Suprantama, problemos čia visiškai kito, sakykime, technikos, o ne pamatų lygmens, kaip Machotinos atveju.

Dar kito lygmens yra paskutinė šiame tekste kaip tokia aptariama Hannah Polin-Galay dar 2014 m. Tel Avivo universitete apgintoji istorijos disertacija *Ecologies of Testimony: Lithuanian Jews Narrate the Holocaust*, 2018 m. pertvarkyta į elegantišką knygą²⁶. Istorikė, nūnai Jeruzalės universiteto literatūros profesorė, tikslingai susitelkia būtent į liudijimus kaip tokius ir jais apsiriboja: ji tiria ne šiaip liudijimus, o juos kaip erdvėje ir kalbinėje aplinkoje atsiradusius patyrimų ir pasakojimų kompleksus, kurie visai kitaip atrodo, vidujai struktūruoti ir užpildyti (turiniu) Izraelyje, užjūriuose ar posovietinėje Lietuvoje (skirtingos ekologijos). Knyga daugeliu atžvilgių yra pavyzdinė, sektina

²² G. Malinauskaitė, 2017, p. 177–184.

²³ Cituojami: Sara Ginaitė, neva matęs gyd. Maxas Solzas, Helen Holzman.

²⁴ A. Anušauskas, 2015, pateikiamos nuorodos.

²⁵ Gunsiliuso ir Röderio liudijimus ji ima iš antrinio šaltinio, kupiūruotus, kitų fotografų ir jų liudijimų nežino, apskritai identifikavimu nesidomi, o juk fotografavo, kaip ir žudė (ir inicijavo, organizavo žudynes – ji laikosi inscenizacijos versijos), konkretūs žmonės, ne anoniminis nacionalsocializmas.

²⁶ H. Pollin-Galay, 2018.

kaip metodologinis proveržis, tačiau vieną etiudą, susijusį su Lietuvos žydų suvokimu, norėčiau pakomentuoti. Pirmiausia, Lietuvoje žydų liudijimus ji renka ir pati (garso įrašai daryti 2004–2005 m.), o ne vien ima iš Yale'io universiteto, Fortunoffo archyvo ar Yad Vashem kolekcijų, antra, vietos žydų pasakojimui būdingas kolektyvinis jausmas ir įkaltinantis konkretumas²⁷, kas labiau nei įprastai sieja tai, kas pasakojama, su tuo, apie ką pasakojama (kai lemia pasakojimo situacija ir tarp pirminio patyrimo ir pasakojimo susikaupusi patirtis). III dalies „Aukos ir nusikaltėlio susidūrimas“ skyriuje apie intymius kaltinimus, pateiktus žydų Lietuvoje, ji daug dėmesio skiria keliskart savo patyrimus pasakojusio Šmuelio S. istorijai²⁸. Šis pradeda dėstyti apie karo pradžios įvykius:

Tą kruvinąjį sekmadienį prasidėjo karas. Dvidešimt antrąją, aštuntą valandą ryto. Pirmasis, kurį jie nužudė, buvo Lurija Šimkelė. Jis visada praeidavo pro mūsų namus, vesdavo karves. <...> Paskutinę savo gyvenimo dieną jis ėjo pro mūsų sodybą su savo karvėmis. Keliu iš Karaliaučiaus į Rygą tuo metu traukėsi, bėgo sovietų kariuomenė. Sustojo kareivio automobilis ir paklausė kelio į Rygą. Jis [Šimkelė] žinojo kelią į Rygą. Taigi kareivis nuvažiavo. Kaip tik tuo metu pasirodė kaimynas, lietuvis Jankūnas. Iki šiol prisimenu jo pavardę. Ir tuo įnagiu, kuris naudojamas galvijams rišti, kuolu, sudaužė jam galvą į gabalus, pasiėmė galvijus ir patraukė sau.

Tyrėja komentuoja liudijimą kaip tokį, bet pastebi ir jo „faktinį“ išsakymą, po draug ir vertę:

Šmueliui šis smurtinis laikotarpis prasideda ne nuo aukšto Vokietijos pareigūno sprendimo, o nuo nusikaltimo, įvykdyto jo gatvėje, prie jo namų. <...> Priešingai nei beveidis rusų „kareivio automobilis“ ir jo neįsidėmėtinas bendravimas su Šimkele, ties lietuviuo nusikaltėlio vardu Šmuelis apsistoja, jį pakartodamas. Šmuelis taip pat noriai išskiria vietinius piktadarius, kaip ir vardija savo prarastus šeimos narius ir kaimynus. Įvardydamas „Jankūnį“, Šmuelis ne tik pasmerkia, bet ir humanizuoja žmogų – įtraukia jį į savo atmintį, į savo dėmesio sferą.

Vardų motyvą Pollin-Galay nuolat plėtoja, jai svarbu, kad aukos (at)pažįsta žudikus, – kaip suprantame, svarbu ne tik dėl asmens integralumo, bet ir bendro teisingumo. O štai kita atpažinimo situacija, kai dalykai aiškiai įvardijami ir tiek tematizuojama, tiek įvyksta prievarta:

Iš karto po Šiaulių krašto išlaisvinimo, 1944 m. liepą Šmuelis patenka į Raudonosios armijos 16-ąją lietuviškąją diviziją. Atsidūrus netoli Akmenės darbo lagerio, Šmuelis paprašo dienos atostogų, neva kad galėtų aplankyti dešimties ten palaidotų žydų vaikų, nužudytų Marcinkaus, kapus. Gavęs leidimą, Šmuelis iš tikrųjų nukeliauja į namus vietinės lietuvės, kuri kadaise paleido savo šunis ant Šmuelio motinos.

Popietę nuėjau į šeiminkės namus. <...> Pasisveikinau su ja, ji man nusišypsojo: „O, malonu, lietuvis kareivis, kaip tu čia atsidūrei? Iš kur tu?“

Aš jai sakau: „Jūs manęs nepažįstate?“

²⁷ *Ibid.*, p. 5–6.

²⁸ *Ibid.*, p. 110–117.

„Ne“, – atsakė ji. Aš pradėjau jos klausinėti apie kalėjimus, apie vyrus ir moteris, o ji sako: „Taip, taip, taip, – taip buvo.“

Paklausiau: „Ar pamenate, kaip paleidote savo šunis ant senos moteriškės ir jie suplėšė jos drabužius ir kūną, kol ji nukraujavo, kaip liūtis po lietaus?“

Ji sako: „Taip, buvo kažkas panašaus.“ Paklausiau jos: „Kodėl nepajutote poreikio sustabdyti savo šunis?“ Ji atsako: „Man patiko jos klyksmo garsas.“

Atsakiau: „Man patinka tavo klyksmo garsas.“ Ir suvariau į ją pusę apkabos.²⁹

Čia jau Pollin-Galay komentuoja kitaip, nebe įvykių, o diskurso plotmėje:

Keršto tropai buvo plačiai paplitę sovietų karo propagandoje ir ypač žydų spaudoje. Todėl nenuostabu išgirsti Raudonosios armijos veteraną pasakojant apie keršto aktą. Šiuo atveju stebina tai, kaip Šmuelis šį kerštą vaizduoja kaip intymų. <...> Ieškodamas tokių piktadarių, juos liesdamas, kalbėdamas su jais ir svarstydamas jų kaltę, Šmuelis iš tikrųjų juos prilygina sau, parodydamas bendrų moralės normų potencialą. Šis atsiminimas apie kerštą, veikiausiai fantazija, perteikia nepasitenkinimo tuo, kaip ši istorija buvo vertinama jo aplinkoje, jausmą. Tokia scena prarastų savo aktualumą, atrodytų nereikalinga, jei Šmuelis manytų, kad teisingumas ar net viešas pripažinimas jo namuose buvo pasiektas.

Nors pasakojimo nerealistiškumą tyrėja argumentuoja išskirtinai formaliai (t. y. jis to nepasakojęs jai, tai minima tik 1995 m. įrašė), bet akivaizdu, kad pamatinis apsisprendimas atliekamas prielaidų lygmenyje: žudikai įvardijami tiksliai, taigi Jankunis – brutalus žudikas, pirmasis žydšaudys, Šmueliu galima pasitikėti; o štai paties Šmuelio pasakojimas apie kerštą, kai nušaukama moteris – dėl išgyvenamos neteisybės tik simboliškai pasitelkta propagandinė klišė. Šmuelis nekaltas, kad jam taip norisi pasakoti, kalti tie, kurie neužtikrino teisingumo (iki jo pasakojimo). Bet svarbu dar kai kas – pasakojimas pasakojime, t. y. implikacija, kad toji moteris, kurios niekas nenužudė iš keršto, buvo „paleidusi šunis ant Šmuelio motinos“: čia Pollin-Galay nieko nesako apie fantazijas, ji tiesiog konstatuoja faktą. Vadinasi, Šmuelis teisus (tik) dėl kitų padarytų nusikaltimų, nužudymų, ten ir detalės, ir vardai tikslūs, o štai ten, kur jis pereina prie savo veiksmų įvardijimo – tai jau troškimai, kompensacijos, fantazijos.

Akivaizdu, kad prielaidos, įgalinančios skirtingą to paties liudijimo vietų aiškinimą, atveria tyrėją turint tokią istorijos sampratą, kurioje išdavikai (įvardijami kaimynai) yra vidujai pagedę niekšai, o (potencialios) aukos – dori, sąžiningi ir trokštantys teisingumo. Nesakau, kad taip nebuvo, nėra, tiesiog tai tikėjimas, kuris implikuojamas ir paverčiamas tyrimo dalimi. Ar tikrai galima pasitikėti Šmuelio pasakojimu, kai jis mini asmenis (žudikus), jei jis pats sakosi žudęs (tegu ir keršydamas)? Abejočiau, man jo pasakojimo visas pirmas planas panašus į stipriai užvaldytą fikcijos. Pollin-Galay iš principo tokio klausimo nekelia (nes šaltiniai kritiškai neužklaustini), užtat iš dalies atsako, ir taip sukuria tam tikrą interpretacinę painiavą. O ir legitimuoja ji Šmuelio pasakojimą savo ekspertiniu autoritetu ir teiginiais, kuriais jo pasakojimų vaizdai pavirsta būtųjų įvykių tiesa. Tiesa, tai tik vienas atvejis, o ne bendra knygų tendencija.

²⁹ *Ibid.*, p. 115–116, plg. pastabą prieš išnašų 22 ir 24, p. 302.

IV. Originalai, kupiūros, skoliniai, pramanai

Pollin-Galay, kaip ir Malinauskaitė, interpretuoja Holokausto pasakojimus ir reprezentacijas ne kaip praeities tikrovės šaltinius pažodine prasme, ir tik ten, kur tie pasakojimai yra tokie šaltiniai arba kaip tokie (nebūtinai *sqmoningai*) perskaitomi, joms iškyla keblumų su siūlomų schemų ir konstrukcijų pagrįstumu ir koherencija. Bet tai nėra esminės problemos, kitaip nei Machotinos ar Albanese'io disertacijose, kur nuolat sprendžiama apie tai, kaip yra ar buvo „iš tikrųjų“, nors tai ir netiriama. Šaltiniai jiems tampa publicistinės savivalės, ideologinių manipuliacijų ar atsitiktinių perskaitymų įkaitais. Bet šaltiniai, ypač jei kalbame apie žydų Katastrofą Lietuvoje, o labiausiai jos pradžią, apskritai dažniau nukencia nuo istorikų neišnaudojimo ar piktnaudojimo, nei kad yra panaudojami pagal paskirtį: tampa keliu Gilesniam istoriniam supratimui, geresniam susikalbėjimui su praeitimi. Žinoma, čia kalbu apie naratyvinius šaltinius.

Prie tokių šaltinių naujausioje Holokausto pradžios istoriografijoje tikrai turime priskirti Avrahamo Tory dienoraštį, kuris ypač dažnai cituojamas kaip karo bei žudynių pradžios įvykių ir nuotaikų dokumentas. Štai savo inovatyvioje, iš apačios ir iš vidaus išgyventos Katastrofos istoriją mėginančioje aprėpti sintezėje vienas įtakingiausių istorikų Saulis Friedländeris „Kauno žydų kronikininką“ Tory pasitelkia pereidamas prie getoizacijos siužeto³⁰: tai buvusi nacių iniciatyva, bet ją visiškai parėmę vietiniai (kaip ir kitur). Ir jis čia pacituoja Tory dienoraštyje paliudijamą žydų atstovo Jakovo Goldbergo ir lietuvių finansų ministro Jono Matulionio pokalbį. Esą šis nurodęs, kad tarp lietuvių esama trijų pozicijų žydų klausimu: visus sunaikinti; įsteigti konclagerį ir priversti atkentėti už nusikaltimus lietuviams; izoliuoti getoizuojant (krikščioniška, nes negalima atimti gyvybės)³¹. Primenu, šaltinis iliustruoja (paremia) istoriko mintį, kad dauguma vietinių pritarę getoizacijai, kaip matome, tai netgi švelniausia pozicija iš galimų. Bet *kieno šaltinis* tokia citata? Tory rašo, kad Goldbergas kalbėjęs su Matulioniu, o tas jam pasakęs, kad... Tory geriausiu atveju persako, ką susirinkusiems svarstyti geto steigimo klausimo pasakojimo vyresnysis kolega³² apie tai, ką girdėjęs iš Matulionio: liudijimas iš trečių lūpų, ir jokio platesnio reprezentavimo: ką Matulionis galėjo tokio žinoti apie „lietuvių pozicijas“?

Bet čia – dar tik žiedeliai. Mat Tory tekstas – ne (tik) dienoraštis. Jis, kaip jau pažymi ir Friedländeris, rašė kartu ir kroniką, rinko ir čia pat dėjo dokumentus, šiaip užsakinėjo ir kaupė fotografijas, piešinius – viską kaip „medžiagą Kauno žydų geto istorijai“³³. Pasak paplitusio pasakojimo, knygos rankraštį, nujausdamas geto sunaikinimą ir ruošdamas traukimuisi, kartu su kita medžiaga sudėjęs į 5 medines dėžes ir paslėpęs bunkeryje

³⁰ Garbės žodis, knygą ir vietą ėmiau visiškai atsitiktinai, kaip pirmą stambesnę rastą Tory citatą turimoje reprezentatyvioje sintezėje. Kas iš to išeis, negalėjau žinoti.

³¹ Pokalbis (kaip ir daugelis raktinių citatų knygoje) perteikiamas tiesiogine kalba, pastraipa didelė: S. Friedländer, 2006, p. 270. Žr. A. Tory, 2000, p. 13. Pasak Tory, Goldbergas bergždžiai kreipėsis į Matulionį tarpininkauti, kad būtų sustabdyti žmonių grobimai ir šaudymai.

³² Goldbergas vadovavo Lietuvos kariuomenės žydų karių savanorių sąjungai, sovietų represuotas, kalbamu metu vienas žydų Komiteto vadovų, vėliau – nuolatinis Tarybos narys, išgyveno karą ir Katastrofą.

³³ S. Sužiedėlis, 2000, p. XXXV.

po sovietmečių nebaigtu statyti namu³⁴. Pats išgyvenęs nacių okupaciją jau už geto, slepiamas, apsaugojęs didžiąją dalį intelektualinio turto nuo Gestapo ir NKVD akių, jis pasirūpino, kad didžioji dalis atkastos medžiagos (3 dėžės) pasiektų Izraelį. Dalis jo užrašų esą išties daryti tada, kaip nurodyta, dienomis, dalis prirašyti vėliau, po kelių dienų ar po karo (antai pirmųjų karo savaitių, Didžiosios akcijos), bet, kaip pažymi pirmoje išnašoje 1984 m. hebrajišku vertimu pasirodžiusio leidinio sudarytoja Dina Porat, „Tory buvo įpratęs užrašyti tekstą ir, jeigu įmanoma, vėliau papildyti detalėmis, kurias sužinodavo vėliau“³⁵. Regis, nekalta pastaba, bet labai reikšminga: „was habit to write and then later – if possible – to add more.“

Ką galima pasakyti apie konkrečiai Friedländerio cituojamą fragmentą, prasidedantį žodžiais: „Be to, dalyvavusieji susirinkime atsižvelgė į tai, ką Goldbergui prieš kelias dienas <...>“? Iš pirmo žvilgsnio matyti, kad čia aiškiai pasitelkiama retrospektyva, vienas etiudas yra visai kito tono ir stiliaus nei aplinkiniai įrašai. Kiek patyrinėjus, nesunku nustatyti, kad minima vieta – vėlesnis, pokarinis inkliuzas, sudarytojos prof. Porat kaip toks nepažymėtas. Ar tariant techniškiau – tiesiog svetimas tekstas. Tory jį galėjo „perimti“ tik susipažinęs su paties Goldbergo (su kuriuo nei po karo, nei gete nebuvo asmeniškai bičiuliai³⁶) DP stovykloje pateiktais žodiniais (redaguotais) prisiminimais³⁷. Tad lietuviško įvado pagyrimas, kad Porat nurodo ir paaiškina tas dalis, kurios buvo parašytos arba redaguotos po dienoraščio atkasimo³⁸, yra perdėtas, kaip ir angliško leidimo recenzentų liaupsės³⁹: tikrai ne viską nurodo. Sudėtingas tai tekstas, keliasluoksnis, dėl įvairių priežasčių skelbtas po karo praėjus 40 metų. Ir tikrai nėra savaime aišku, kad „didesnė dalis teksto yra autentiškas dienoraštis, parašytas, galima sakyti, šūviams aidint“⁴⁰. Visiškai atsitiktinai (nežinant, kas paaiškės) patikrinta pirma pasitaikiusi vieta parodė, kad šaltinis mažų mažiausiai prašosi įdėmaus tyrimo, nors tai nemenkina jo kaip

³⁴ Remiuosi Tory pateikiama versija (A. Tory, 2000, p. 527 ir t.), neklausdamas apie jos patikimumą.

³⁵ A. Tory, 2000, p. 5, Dina'os Porat pastaba.

³⁶ „Jis nepriklauso mūsų ratui. Jis iš kitokio molio“ (A. Tory, 2000, p. 255). Porat priduria paaiškinime (p. 257), kad Goldbergas nebuvo sionistas. Bet iš kitų Tory teksto vietų matyti, kad įtampų būta ir kitokio pobūdžio, ne vien ideologinių.

³⁷ J. Goldberg, 1948, S. 589–590. Jakovas Goldbergas rašė ne pats, o pasakojo *Fun letstn khurbn* leidėjui kauniečiui istorikui Israeliui Kaplanui. Žurnalą leido komisija, tad užrašymai nebuvo retenybė, ir jie nelikdavo redakciškai nepatobulinti: tokius šaltinius kritiškai aptaręs Philipas Friedmanas netgi tam tikslui buvo nukalęs kaplanizacijos (*kaplanizim'*) sąvoką (Fun letstn, 2021, S. 23). Paties Kaplano (1945 m. surašyti) memuarai iš Kauno geto ir lagerių didžiąja dalimi nepublikuoti, saugomi Geto kovotojų archyve. Goldbergo / Kaplano ir Tory perteikiamas pokalbio užrašas sutampa (nors per tiek tarpininkų tai jau nebe „pokalbio „užrašas“), tegul Tory ir neišvengia kupiūrų. Suprantama, tai ne vienintelė vieta, kur Tory „dienoraštyje“ pasiremia šiuo pokariniu tekstu, ir Goldbergas nėra vienintelis, iš kurio savo tekstą anaipol ne gete, prieš užkasdamas, komponuoja Tory. Tiesą sakant, panašu (iš Goldbergo, Gringauzo / Grinhoyzo, Garfunkelio / Gorfunkelio) etc. ankstyvų pokario liudijimų, kad Tory pirmuose susitikimuose dėl geto steigimo pats išvis nedalyvavo, tad visi su tuo susiję įrašai galėję būti padaryti vėliau. Sprendžiant iš Kauno geto Seniūnų tarybos veiklos dokumentų (LCVA, f. R-973, ap. 2, b. 1–4, ap. 3, b. 4), Tory (tuo metu Golubo) vaidmuo gete buvo kur kas menkesnis, nei atrodo iš jo paties teksto, nors čia jau kito, viso Tory teksto genezės kilmės tyrimo klausimas.

³⁸ S. Sužiedėlis, 2000, p. XXIX. Pažymėtina, kas jis šiaip jau gana plačiai, nors ir ne be apylankų, komentuoja tokių šaltinių sudėtingumą (p. XXVII–XXVIII).

³⁹ Y. Bauer, 1992, p. 494.

⁴⁰ S. Sužiedėlis, 2000, p. XXIX. Tai, kad reikėjo pabrėžti didžiąją dalį teksto esant autentišką, suprantama: jis buvo panaudotas persekiojant / teisiant įtariamus karo nusikaltėlius, antai Kazį Palčiauską.

išgyvenusiojo liudijimo konceptualumo, kalbant apie Kauno geto Seniūnų tarybos poziciją dėl Katastrofos ir žydų (iš)gyvenimo jos akivaizdoje.

Artėjant (jau buvusio) geto likvidacijai paslėptas, po karo rastas ir ilgainiui publikuotas ne tik Tory tekstas (ar bent jo medžiaga). „Viljampolės žydų geto policijos istorijos“ rankraštis buvęs sudėtas į apskardintą dėžę, užkastas, tik valant buv. geto teritorijos dalį naujoms statyboms 1964 m. surastas ir patekęs į archyvą, nuo 1989 m. tapęs prieinamas visiems. Jidiš rankraštis kaip šaltinis nepalyginti aiškesnis už Tory tekstą: turime originalą, parašytą karo metais, tikėtina, nuo 1942 m. vėlyvo rudens per metus, vėliau jis nebuvo perdaromas ar keičiamas, rašytas iš karto kaip istorija, tiesa, struktūra gana sudėtinga, o autoriai – 2–3. Tačiau šio šaltinio, kuris buvo saugomas Lietuvoje, LCVA⁴¹, publikavimas ir panaudojimas istoriografijoje jau spėjo sukelti nemažai problemų. Pirmiausia leidimai: paraleliai rengti hebrajiškas (Dalia’os Ofer) ir angliškas (Samuelio Schalkowsky’io, istorinį įvadą parašė Samuelis Kassow⁴²) kritiniai vertimai rado savo skaitytoją, prisirengta versti anglišką (kažkodėl ne iš originalo) ir į lietuvių, bet autoriaus teises į šį leidimą įsigijusią „Odilės“ leidyklą aplenkė jau senokai rankraštį iš originalo versti ėmęsis (o gal ir užbaigęs) Chaimas Bargmanas. Jo vertimą su savitai „rekonstruota“ autorystės istorija ir nediduke Arūno Bubnio pratarme išleido žinomas šios tematikos populiarintojas Aleksandras Vitkus. Privati knyga⁴³ priskyrė geto policijos istorijai vieną autorių – Šapselį Zilberkveitą su aiškiai mitologizuota dar vieno rankraščio paslėpimo / atradimo ir dar sugadinimo istorija, šaltinio tekstas čia sąmoningai kupiūruotas – išimta karo ir žudynių pradžios įžanga (nes „neobjektyvi ir provokuojanti“, „tik išgirsti gandai“⁴⁴). Bet toji įžanga tyčiomis ir parašyta kitokiu stiliumi („dar tuomet, kai Kaune vokiečių nebuvo nė kvapo, lietuvių partizanai jau siautė ir planavo kruviną savo pasilinksminimą“; „Mus plėšė, mušė, prievartavo, šaudė, žudė“; „Daugybė dangaus keršto besišaukiančių žmogžudysčių buvo padaryta vien iš sadizmo“⁴⁵), ji svarbi ir viso dokumento motyvams, ir bendrai nuotaikai suprasti. Taigi vertimas iš originalo (reikia pripažinti, gyvesnis, kiek autentiškesnio skambesio už tą, kuris verstas per anglų kalbą) faktiškai be normalaus įvado, visai be komentarų, su kupiūra ir nebuvusia autoryste. Tačiau ir iš pažiūros solidus Schalkowsky’io leidimas, kuris plačiai leksikografiškai ir redakcijos istorijos požiūriu komentuoja rankraštį, yra tik iš bėdos patenkinamas: vietoj istorinių paaiškinimų ir patikslinimų jame pateikiamas aprašomas įvykius (kai kur) stipriai mitologizuojantis istorinis įvadas. Čia Kassow kartoją plačiai paplitusį buvusio Kauno geto kalinio, vieno žymiausių Izraelyje šios srities specialistų (disertacija iš Kauno geto pasipriešinimo, toliau užsiėmė išgyvenusiųjų litvakų interviu) Dovo Levino teiginį apie lietuvių vykdytas žudynes iki ateinant vokiečiams; mini Garažo žudiko sugrotą Lietuvos himną, pritariant miniai; mini lietuvių krepšininkų dalyvavimą „už prizą“ šaudymuose etc. Kai kuriais atvejais iškreiptai ir kupiūruotai pasiremia Dieckmannu⁴⁶,

⁴¹ Visą laiką saugotas Kauno geto policijos fonde: LCVA, f. R-973, ap. 2, b. 30.

⁴² D. Ofer, 2016; Chlandestine, 2014.

⁴³ Dienoraštis, 2021.

⁴⁴ Dienoraštis, 2021, p. 20, 17.

⁴⁵ Slaptoji, 2021, p. 83, 87.

⁴⁶ Slaptoji, 2021, p. 18, plg. Ch. Dieckman, 2011, p. 323.

tekstas stokoja delikatumo ir vėlgi – šaltinių kritikos. Pirmiausia naratyvinių šaltinių, ypač – išgyvenusių žydų paliktų pasakojimų kritikos.

Rankraščio kupiūravimas skelbiant⁴⁷, iki publikacijos atliktų autorinių redakcinių pataisymų ignoravimas (nežymint)⁴⁸, įvairiose stadijose atsiradę cenzūros elementai, netgi tiesioginiai „patikslinimai“, kaip turėjo būti buvę parašyta⁴⁹, – visa tai istorikai, naudojantys šiuos, taip parengtus šaltinius, linkę ignoruoti. Viena išimtis, kurią būtina paminėti: tai Ephraimo Oshry vadinamųjų responsų atvejais.

Jo 5 tomų halachinių (žmonių rabinui užduodamų) klausimų ir (remiantis Tora ir tradicija duodamų) atsakymų *Responsa* (yra ir vienatomis vertimas į didžiąsias kalbas), jei pasiklausime dar vieno disertacinio tyrimo metu surinkta medžiaga⁵⁰, yra šiaip gana plačiai cituojama studijose, susitelkiančiose į maldingų žydų nuostatas ir elgesį okupuotoje Europoje karo metais, mat vienalaikių pirminių šaltinių – labai mažai⁵¹. O štai pats Oshry, penkių klausimų / atsakymų pavyzdį paskelbęs dar 1949 m., sakosi gete jam užduotus klausimus ir savo atsakymus iškart ranka pieštuku užsirašydavęs ant vietoje nusiplėštų popierinių cemento maišų skiaučių, jas dėdavęs į skardines, galiausiai užkasęs geto teritorijoje, ir, naciams pasitraukus, stebuklingai viską suradęs, surinkęs ir ilgainiui paskelbęs⁵². Priešingai nei Oshry'io bičiulio Tory'io „dienoraštis“ (Tory santuoką su Pnina Sheinzon Kauno sinagogoje iškart po išlaisvinimo ir palaimino naujasis jos rabinas Oshry) ar geto policininkų parūpinta istorija, Oshry atsakymai retai kada tampa *istorinių* tyrimų šaltiniu, kitaip nei jo gana ankstyva naikinimo istorinė apžvalga *Hurbn Litae*⁵³. Iš dalies tai galima aiškinti sionistinių ir sekuliarių istorikų išankstiniu skepsiu religinės apskritai ir konkrečiai responsų literatūros atžvilgiu: kad ir kokia legenda būtų pagrįsti, jie vargiai orientuoti į faktinį tikslumą⁵⁴; o ir pačios Oshry minimos detalės (kaip jis gaudavęs klausimus ir atsakinėjęs) prieštarauja kitiems šaltiniams. Tie prieštaravimai ryškūs net dėl pačių užrašų kilmės: dar 1949 m. jis mini, kad išties rašėsi klausimus, kurie jam buvę užduoti karo metais gete, vėliau minėjo turįs išsaugotus laiko paveiktus lapelius, dar vėliau – kad tie užrašai daryti ant vyniojamojo popieriaus ir tokie neįskaitomi, jog neįmanoma net fotokopijos padaryti (ir skaitytojams parodyti), galiausiai angliškame sutrauktame leidime matome istoriją apie cemento maišus ir jų atplaišas. Smulkiai surašęs šaltiniotyrynes pastabas Moshe Tarshansky'is daro išvadą:

Mano pastangos surasti asmeninį rabino Oshry dokumentų rinkinį, popieriaus lapus, ant kurių jis rašė savo atsakymus, buvo bevaisės. Turint omenyje skirtingas rabio Oshry pateiktas

⁴⁷ Iš žinomesnių taip yra nutikę su daugeliu (išskyrus paskutinį lietuvišką) Mašos Rolnikaitės atsiminimų leidimų, Rudaševskio (įskaitant lietuvišką) dienoraščio vertimų.

⁴⁸ Daug šaltinių imama (ir verčiama) iš kupiūruotų sovietinių rinkinių, kita vertus, kai kurie dienoraštininkai (antai Hermanas Krukas) „dirbo su medžiaga“ ir patys.

⁴⁹ Minėtinas Grigorijaus Šuro rankraščio likimas, leidėjui ėmusis „pagerinimo“ ir to nepažymėjus tekste; ne vieną kartą vertimuose į kitas kalbas bandyta racionalizuoti Kruko dienoraštį.

⁵⁰ M. Tarshansky, 2019.

⁵¹ Bet net ir tokius klausimus svarstantys tyrėjai klausia apie Oshry vėlyvos publikacijos santykį su pirmine, „trumpesne, originalia“: A. Males, 2013, p. 71.

⁵² Plg. E. Oshry, 2001, p. XII.

⁵³ E. Oshry, 1995, jidiš orig. 1951.

⁵⁴ L. Dawidowicz, 1975, p. 420.

versijas, galima spėlioti, kad galbūt per Holokaustą iš tikrųjų nieko nebuvo užrašyta. Galbūt pasakojimas apie užrašų slėpimą skardinėse geto žemėje skirtas įtikinti skaitytojus raštų autentiškumu. Šie elementai taip pat galėjo būti „pasiskolinti“ iš pasakojimų apie kitus Holokausto metu getuose raštus slėpusius žmones.⁵⁵

Svarbu, kad tokius dalykus aptikęs tyrėjas nenuniekina Oshry svarstymų vertės, tik ją patikslina (teologinė, religinio švietimo literatūra, puikus dvasios istorijos šaltinis net ir kalbant apie tuos, nacių pasėto blogio laikus). Ir galiausiai suformuluoja problemą: „Jo raštai yra pavyzdys, kaip problemiška gali būti istoriniams tyrimams naudoti asmeninius liudijimus ar bet kokius kitus egodokumentus, nuo pat pradžių parašytus su aiškia [kitomis] intencijomis ir agenda.“⁵⁶

V. Pabaiga: šaltinių kritikos pagrindai

Labai vertinga tyrėjo įžvalga, bet mes iš paskos tuojau galime klausti, o kodėl jos nepadarius pasitelkiant kitus panašius šaltinius? Kodėl taip neužklauiamas Tory dienoraščio rankraštis (kada, kur, kaip rašytas), kodėl kaip patikimi istoriniai darbai laikomi / cituojami to paties Oshry, Yosefo Garo, Leibos Garfunkelio netrukus po karo parašyti pasakojimai? Atsakymas, žinoma, akivaizdus, nėra ko ilgai ieškoti: būta lūžio požiūryje į šaltinius, santykių su jais. Kaip tai paradigminėje studijoje *Kaimynai* yra suformulavęs Janas Grossas: „Pirmiausia siūlau pakeisti požiūrį į šio laikotarpio šaltinius. Nagrinėdami išgyvenusiųjų liudijimus, turėtume pakeisti pamatinę prielaidą apie jų įrodomąją galią iš *a priori* kritiškos į iš principo teigiamą <...> kol nerasime įtikinamų priešingų argumentų.“⁵⁷ Taip neretai ir daroma, kartais metodiškai priešpriešinant išgyvenusiųjų pasakojimus (tegul ir žodinius, vėlyvus) istorikų išvadoms ar istoriografijos būklei⁵⁸. Kadangi ir (potenciali) auka, ir išgyveno, tai ir patikimai pasakoja. Negi tokius siaubus išgyvenę žmonės *meluos*?

Toks retorinis klausimas išties panašus į šventvagystę, bet kartu jis primena visai kitos krypties, bet panašų retorinį klausimą: negi *kunigas gali* meluoti? ir dar teisme? Amerikos pareigūnams? Kalbu čia apie vad. kun. Jono Borevičiaus liudijimą (iš tiesų parodymus), kuriuos jis davė 1986 m. per OSI atliekamą tyrimą dėl Antano Virkučio galimų nusikaltimų karo metais, kur pasakojo ir apie gyvenimą karo metais Šiauliuose. Ten Borevičius greta kitko išskyrė, kad Jonas Noreika vadovavęs lietuvių pagrindžio organizacijos (LAF, žinoma) regioniniam skyriui ir aktyviai dalyvavęs gelbėjant žydus. Šis „kun. Borevičiaus liudijimas“ nemažai daliai istorijos ir ypač atminimo lauko aktyvistų

⁵⁵ M. Tarshansky, 2019, p. 95.

⁵⁶ *Ibid.*, p. 102.

⁵⁷ J. Gross, 2001, p. 139. Klasikinę liudytojų eros gimimo kontekstualizaciją pateikia Wiewiorka, 2006, p. 96 ir t. Dažniausiai kaip lūžis istoriografijoje (link esminio pasitikėjimo rašytiniais išgyvenusiųjų liudijimais) nurodoma klasikinė (į lietuvių kalbą versta) Martino Gilberto populiarī Holokausto istorija, tačiau tai galioja anglakalbei istoriografijai; jidiš ir hebrajų kalbomis rašytuose darbuose tokios (vėlyvos) cezūros daryti neišeina, plg. M. Smith, 2016, p. 411 ir t.

⁵⁸ Kad ir dėl ko diskutuoja istorikai, išgyvenusiųjų žydų liudijimuose vieningai sutariama, jog lietuviai persekioti žydus Kaune pradėję prieš ateinant vokiečiams, plg. S. Markowitz, 2020, p. 115.

(iš žymesnių: Arvydas Anušauskas, Dalius Stancikas, Vidmantas Valiušaitis, Audrius Bačiulis) suteikė akstiną visaip ginti Noreiką „nuo kaltinimų“, dėl to atsirado žymioji LGGRTC pažyma apie „Jono Noreikos (Generolo Vėtros) veiklą“⁵⁹. Patikimas liudijimas, nes kunigas (lietuvis jėzuitas), nes žydus gelbėjo, nes sumanus teisininkas apklausė. Taigi panašiai ir mūsų atveju: patikimas liudijimas, nes potenciali auka, išsigelbėjęs, teisininkas, rabinas, patikimo mokslininko cituojamas...

Nei pirmapradis patiklumas, nei pirmapradis skepsis, kalbant apie tokius šaltinius, nėra itin vaisingi. Tekstai, liudijantys, kas vyko, surašyti karo metais ar po jo, originalūs ir taisyti, radosi labai skirtingose situacijose ir su įvairiausiais motyvais. Vienas tų motyvų buvo visų skatinimas rašyti: tai ypač pasakytina apie lenkiškąją jidiš erdvę⁶⁰. Besiburiančios (profesionalų ar mėgėjų dominuojamos) istorinės komisijos Rytuose ir Vakaruose, taip pat žydų DP stovyklose sąjungininkų okupuotose Vokietijos dalyse kaip įmanydamos ragino rinkti liudijimus ir pasakojimus. Viena vertus, liudyti ir dokumentuoti laikyta „šventa pareiga“⁶¹, kita vertus, nematoma skirtumo tarp autentiškos patirties fiksavimo ir fikcijos: „Mums labai svarbus kiekvienas išgelbėto žydo liudytojo pasakojimas, kiekviena nacių laikų daina, kiekviena patarlė, kiekvienas anekdotas ir komiška istorija, kiekviena fotografija, kiekvienas literatūros ir meno kūrinys.“⁶² Ir nėra taip, kad tai tušti kvietimai, žmonės neatsiliepė: ne, jie liudijo. Liudijimai radosi patys, pylėsi raštu, istorikams fiksuojant perėjimą nuo antiistoricizmo prie superistoricizmo⁶³. Štai Leybas Koniuchowsky pats surinko net 121 sovietų reokupuotoje Lietuvoje išgyvenusių ar Vokietijos DP stovyklose atsidūrusių žydų liudijimą (1946–1948) apie „lietuvių žiaurumus prieš žydus“. Tik jo rinkinys ilgai nerado leidėjo, paskui nugulė Yad Vashem archyve, kol galiausiai įvairios aktualizacijos privatų Australijos leidėją įtikino, kad reikalas vertas dėmesio⁶⁴. Ir štai naujausioje Lietuvos istorijos sintezėje Holokaustui skirtas skyrius („Masinės žudynės ir bendražmogiškumas“) kaip tik ir struktūruotas pagal šiuos šaltinius: Mathias Niendorfą vaizduoja žydų žudynes prasidėjus Lietuvos provincijoje masinių prievartavimų, dainavimo (patriotinių dainų, iki pat himno), džiūgavimų, plojimų apstojus rateliu fone⁶⁵. Dalis jo užrašytų liudijimų aiškiai dramatinizuoti ir hiperbolizuoti, pradedant nuo skaičių (padidinimo) ir datų (paankstinimo), baigiant

⁵⁹ Pažyma, 2019. Nepainioti su ekspertiškiau surašytu, istorinio tyrimo išvadą primenančiu, nors irgi jau kiek apologetiniu dokumentu: Pažyma, 2015. Abu dokumentai, kaip ir kita su Noreika susijusi medžiaga, LGGRTC svetainėje pasiekiami tik per paieškų istoriją, kaip disko nuoroda. Abi pažymos pasirašytos gen. direktorės Birutės Burauskaitės, tačiau prie problemiškosios antrosios pažymos matome ir rengėjo, Daliaus Stanciko, pavardę.

⁶⁰ L. Jockusch, 2005; L. Jockusch, 2007.

⁶¹ L. Jockusch, 2007, p. 450; tai Lodzėje veikusios komisijos raginimas.

⁶² Tai jau minėtos Miunchene veikusios Žydų istorinės komisijos specifika (čia cit. iš komisijos pirmininko Moyses'ės Faygenboymo teksto, L. Jockusch, 2005, p. 91, plg. p. 89. Kita vertus, kai kada legendos neskirtos ir nuo dokumentų: „Do not forget that every document, picture, song, legend is the only gravestone which we can place on the unknown graves of our parents, siblings, and children!“ (anon. skelbimas iš amerikiečių okup. zonos, L. Jockusch, 2007, p. 450).

⁶³ Vertimas: Khurbn-Forshung, 2022, p. 210–215; dar plg. Smith, 2016, p. 105, 159–160.

⁶⁴ S. Kerbel, 2021.

⁶⁵ M. Niendorf, 2022, p. 258–260, 486–487. Istoriko dėstymas kiek atitolęs, liudytojų citatos daugiau pateikiamos išnašose, tačiau jis apsisprendęs pasikliauti išgyvenusiųjų (žydų) pasakojimais atskleidžiant persekiotojų motyvus. Pats pasakojimų pobūdis neužklausias, nors jiems prieštaraujantys šaltiniai ir kvestionuojami.

dalyviais (racionalizuojami motyvai) ir žiaurumais (paryškinami ekscesai). Turėdamas tai mintyje⁶⁶, žinomas Vokietijos nacionalekonomas, vėliau Kauno geto darbo tarnybos vienas vadovų Samuelis Gringauzas dar 1950 m. pateikė tokią Katastrofos ir geto istorijos studijų kliuvinių diagnozę:

Galiausiai yra tai, ką galima pavadinti hiperistoriniu išgyvenusiųjų kompleksu. Niekada anksčiau dalyviai taip giliai nejautė, kad įvykis yra epochą formuojančios istorijos dalis, niekada anksčiau asmeninė patirtis nebuvo tokia istoriškai svarbi. Dėl šio hiperistorinio komplekso per trumpą pokario laikotarpį regime antplūdį „istorinės medžiagos“ – veikiau „išgalvotos“ (*contrived*) nei „surinktos“, todėl šiandien vienas subtiliausių tyrimų aspektų yra vadinamosios „tyrimo medžiagos“ vertinimas.

Hiperistorinį kompleksą galima apibūdinti kaip *judeocentrinį*, *lokocentrinį* ir *egocentrinį*. Čia žydų problemos istorinė reikšmė vietiniuose įvykiuose sutelkiama į asmeninės patirties aspektą. Dėl šios priežasties daugumoje atsiminimų ir reportažų gausu tuščio verbalinio srauto, grafomaniško perdėjimo, dramatiinių efektų, perdėto susireikšminimo, diletantiško filosofavimo, menamo lyrizmo, nepatikrintų gandų, nukrypimų, partizaninių išpuolių ir apologetikos.

Gringauzas nieku gyvu neneigė liudijimų kaip tokių vertės, kaip ir nepuolė neigti galimybės išgyvenusiesiems tapti savo patirtų dalykų tyrinėtojais⁶⁷. Tačiau jų kaip šaltinių kritika tada, penkto dešimtmečio antroje pusėje, buvo rimtas istorikų rūpestis, ir tai, ką Gringauzas kiek utiruodamas išvardijo kaip ligos simptomus, Philipas Friedmanas, vienas nuosekliausių jų rinkimo iniciatorių ir vertės pagrindėjų, pasiremdamas psichiatru Antoniu Delbrücku, panašiu laiku etiologiškai kvalifikavo taip:

Jie nepakankamai kritiškai vertina savo atmintį ir padeda sau hipotezėmis bei pagalbinėmis konstrukcijomis, kurias naiviai tiki esant gryniausia tiesa. Tiems, kurių nervų sistema stipriai nukentėjo dėl ekstremalių (*bizarre*) išgyvenimų, išsivystė stipriai sužadintos vaizduotės patologinės formos. Jų plastiški, aistringai deklamuojami pasakojimai pasižymi sugestija, galinčia įtikinti klausytojus, kad jų tariami išgyvenimai yra tikri („pseudologia phantastica“). Kartais labai sunku atskirti autentiškus išgyvenimus nuo išgalvotų, nes faktinė tikrovė pranoko kiekvieną fantaziją, kad ir kokia šurpi ji būtų.⁶⁸

Mokslininkai, išgyvenę žudynes, ypač aiškiai suvokė vienas paskui kitą viešumoje pasirodančių išgyvenusiųjų pasakojimų ir ypatingą svarbą, ir specifinį problemišumą.

⁶⁶ Gringauzas tikrai skaitė Koniuchovsky'io surinktus liudijimus (žr. Lithuanians, 2020, p. 19–20), tiesa, sunku pasakyti, ar prieš paskelbiant toliau cituojamas išvalgas.

⁶⁷ Plg. jo paties į asmeninį pasakojimą atsiremiančią kroniką S. Grinhoz, 1948. Viena vertus, jo pasakojime ataidi (iš patyrimo – nuogirdų) savaiminių lietuvių žudynių, iš žiaurumo kylančių bei džiaugsmo lydimų žudymo orgijų Vilijampolėje ir prie Garažo motyvai, kita vertus, jis pabrėžia: „[k]okio naivumo ir aklumo anuomet būta, ieškant pas vokiečius apsaugos nuo lietuvių pogromininkų, nežinant, jog tai vokiečiai ir buvo tie, kurie šiuos „lietuviškus“ pogromus suorganizavo!“ (*ibid.*, p. 571). Žinoma, toks subtilumas veikiau išimtis kalbamo meto išgyvenusiųjų tekstuose.

⁶⁸ Ph. Friedman, 1948/1949. Plg. analogišką vėlyvą dailės studentės, vokiečiakalbės žydės, atsidūrusios Kauno gete, vėliau kūrėjos ir mokslininkės sovietų Lietuvoje ir, po emigracijos, Vokietijoje autorefleksiją: „Dabar man sunku nustatyti, ar aš pati dalyvavau įvykiuose, ar kitų pasakojimai taip man įstrigo, kad jie ėmė sukelti manyje vaizdinius, tarsi pati būčiau tuos įvykius išgyvenusi“ (R. Kruk, 1999, S. 12).

Suprantama, istoriografinė situacija ir šiandien nėra šiuo požiūriu tokia dramatiška, kaip gali pasirodyti iš vien į probleminius santykių su šaltiniais atvejus sutelkto tyrimo, kaip kad šis. Juk verčiami ir leidžiami solidūs komentuoti ne tik pirminių dokumentų, bet ir pirmųjų tyrimų kritiniai rinkiniai⁶⁹, ankstesnioji istoriografija tyrinėjama kontekstualiai, su pirmine aplinka – taip, kaip ir „atmintys“⁷⁰. Į lietuvių kalbą verčiant ir kritiškai leidžiant pirminius šaltinius paisoma ir rankraščio formos, ir autoriaus gyvenamosios aplinkos⁷¹. Tradicinė Katastrofos istoriografija ne tik išlaiko sveiką skepsį naratyvinių (vienalaikių ir vėlesnių, ypač *oral history*) šaltinių atžvilgiu (plg. išvardytus autorius įžangoje), bet ir apmąsto juos ir kaip šaltinius, ir kaip naratyvą⁷².

Hannah Arendt kaip literatūros apie totalitarizmą keistenybę yra pažymėjusi anksčiausių amžininkų mėginimų parašyti jo (nacių ar sovietų režimo etc.) „istoriją“ tvermę⁷³ – jie atlaikė laiko išbandymus. Akivaizdus paaiškinimas – tai galimybė būti turėjus (pasiekiamą, patikrinamą) patirtį „iš vidaus“ ir gebėjimas dalykus reflektuoti jau iš išorės, laisvojo pasaulio. Tačiau tai galioja ne tik patiems mėginimams rašyti istoriją, bet ir santykiams su šaltiniais: pradžioje dalykai matyti, suvokti, įvardyti įdėmiau ir išsamiau, todėl bet kuris mėginimas giliau užklausti Katastrofos istoriją turi ne tik atskiru dėmesiu apdalyti kiekvieną reikšmingesnę šaltinį, bet ir įtraukti į atidų apklausinėjimą ankstesnius mėginimus apkalbėti tą praeitį: istorijos lauko nepasieksi kitaip nei per vis begausėjančius tekstus apie jį.

Bibliografija

- Albanese D., 2015 – David C. L. Albanese, *In search on a Lesser Evil: Anti-soviet Nationalism and the Cold War*: Dissertation Northeastern University, 2015, <https://archive.org/details/DavidC.S.Albanese-InSearchOfALesserEvil>.
- Anušauskas A., 2008 – Arvydas Anušauskas, Gražina Sviderskytė, *XX amžiaus slaptieji archyvai: Dvylika istorijos detektyvų*, Versus aureus, 2008.
- Arendt H., 2022 – Hannah Arendt, *Totalitarizmo ištakos*, iš anglų k. vertė Arvydas Šliogeris, Tyto alba.
- Bauer Y., 1992 – Yehuda Bauer, „Tory, „Surviving the Holocaust: The Kovno Ghetto Diary“ [review:]”, in: *The Jewish Quarterly Review*, 1992, Vol. 82, No. 3/4, p. 491–495.
- Chlandestine, 2014 – *The Clandestine History of the Kovno Jewish Ghetto Police*, translated and edited by Samuel Schalkowsky, Indiana University Press.
- Dawidowicz L., 1975 – Lucy Dawidowicz, *The War Against the Jews, 1933–1945*, New York: Holt, Rinehart and Winston, 1975.
- Dieckmann Ch., 2011 – Christoph Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik im Litauen 1941–1944*, t. 2, 2011.
- Dienoraštis, 2021 – *Kauno geto policininko Šabselio Zilberkveito dienoraštis*, surinko ir paskelbė Valdas Valiūnas, Aleksandras Vitkus, iš jidiš vertė Chaimas Bargmanas, Kaunas, 2021.

⁶⁹ Fun letstn, 2021; Khurbn-Forschung, 2022.

⁷⁰ Instituciskai apie jidiš tyrimus Lenkijoje: L. Jockusch, 2017, sociologiškai sluoksniuotai apie atmintis – A. Lipphardt, 2010.

⁷¹ Z. Kalmanovičius, 2021.

⁷² Antai Joachimimas Tauberis atkreipia dėmesį į pradžios ir pabaigos žudynių konstituojančią reikšmę „vidurio“, t. y. gyvenimo gete suvokimui ir vaizdavimui, nurodo ir esamus šaltinių kritikos bei recepcijos kontekstus (J. Tauber, 2014, p. 3–7, 11–12, 408–410. Dar plg. plačiau: N. Šepetyš, 2022, p. 325–334.

⁷³ H. Arendt, 2022, p. 30. Tai pastaba III dalies pratarinėje, rašytoja 1966 m. – apie pokarines (įskaitant savo pačios) rekonstrukcijas.

- Friedländer S., 2006 – Saul Friedländer, *Der Dritte Reich und die Juden*, t. 2: *Jahre der Vernichtung: 1939–1945*, ins Deutsch übersetzt von Martin Pfeiffer, C. H. Beck, 2006.
- Friedman Ph., 1948 – Philip Friedman, „From Antihistoricism to Superhistoricism“, [1948], transl. by Moïshe Dolman, in: *Khurbn-Forschung*, 2022, p. 203–215.
- Friedman Ph., 1948/1949 – Philip Friedman, „The Elements of Khurbn-Forschung“, [1948/1949], transl. by Robert M. Shapiro, in: *Khurbn-Forschung*, 2022, p. 234–261.
- Fun letstn, 2021 – *Von der letzten Zerstörung. Die Zeitschrift „Fun letstn churbn“ der Jüdischen Historischen Kommission in München 1946–1948*, hrsg. von Frank Baer, Markus Roth, aus dem Jiddisch von Susan Hiep, Sophie Lichtenstein und Daniel Wartenberg, Metropol.
- Gar J., 1948 – Joseph Gar, *The Extermination of the Jews of Kovno (Kaunas)*, Munich: Association of Lithuanian Jews in the American Zone in Germany, Munich, translation by Ettie Zilber, 2023, JewishGen, <https://www.jewishgen.org/yizkor/kaunas2/Kaunas2.html#TOC>
- Goldberg J., 1948 – Jacob Goldberg, „Blätter vom Kaunasser Ältestenrat (bis zum Zeitpunkt nach der großen Aktion)“, in: *Fun letstn*, [1948, Nr. 7,] 2021, p. 588–609.
- Gringauz S., 1950 – Samuel Gringauz, „Some Methodological Problems in the Study of the Ghetto“, in: *Jewish Social Studies*, 1950, Vol. 12, No. 1, p. 65–72.
- Grinhoyz Sh., 1948 – Shmuel Grinhoyz, „Die Vernichtung Kaunas“, in: *Fun letstn*, [1948, Nr. 7,] 2021, p. 565–587.
- Gross J., 2001 – Jan T. Gross, *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*, Princeton, 2001.
- Guesnet F., 2012 – Francois Guesnet, Darius Staliūnas, „No simple Stories. Die litauisch-jüdische Beziehungen im 19. und 20. Jahrhundert“, in: *Jahrbuch für Antisemitismusforschung*, 2012, Bd. 21, S. 17–25.
- Jockusch L., 2005 – Laura Jockusch, העלו על הכתב ואספ! רשמו! ההו היסטוריונים בעצמכם / בעיתות רדיפה! 'הו היסטוריונים בעצמכם! Record, Take it Down, and Collect!' Jewish Historiography in Times of Persecution, *Iggud: Selected Essays in Jewish Studies / מבחר מאמרים במדעי היהדות*, vol. 2, 2005, p. 77–95.
- Jockusch L., 2007 – Laura Jockusch, *Khurbn Forschung – Jewish Historical Commissions in Europe, 1943–1949*, in: Simon Dubnow Institute Yearbook, Vol. 6, 2007, p. 441–473.
- Kalmanovičius Z., 2021 – Zeligas Kalmanovičius, *Viltis stipresnė už gyvybę: Vilniaus geto dienoraštis (1942–1943)*, iš hebrajų kalbos vertė Olga Lempert, VGŽIM, 2021.
- Kerbel S., 2021 – Sorrel Kerbel, *The Lithuanian Slaughter of Its Jews, A Jewish Board of Deputies*, <https://www.sajbd.org/media/the-lithuanian-slaughter-of-its-jews>.
- Khurbn-Forschung, 2022 – *Khurbn-Forschung: Documents on Early Holocaust Research in Postwar Poland*, selected, annotated, and introduced by Laura Jockusch, Vandenhoeck & Ruprecht, 2022.
- Kruk H., 2004 – Herman Kruk, *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos, Vilniaus geto ir stovyklų kronikos, 1939–1944*, iš anglų k. vertė Aldona Matulytė, spec. red. Ilja Lempertas, LGGRTC, 2004.
- Kruk R., 2009 – Raya Kruk, *Lautlose Schreie. Berichte aus dunklen Zeiten*, hrsg. von A. H. Johansen, Fischer Taschenbuch Verlag, 2009.
- Kutorgienė D., 1941 – Daktarės Buivydytė-Kutorgienės dienoraščio rankraštis, Kaunas, 1941 m. birželis–gruodis, Vilniaus Gaono žydų istorijos muziejus, f. 4805.
- Lipphardt A., 2010 – Anna, Lipphardt, Vilne. Die Juden aus Vilnius nach dem Holocaust. Eine transnationale Beziehungsgeschichte, Munich: Ferdinand Schoeningh, 2010.
- Lithuanians, 2020 – *The Lithuanian Slaughter of Its Jews: The Testimonies from 121 Jewish Survivors of the Holocaust in Lithuania*, recorded by Leyb Koniuchowsky in Displaced Persons' camps from 1946 to 1948, transl. by Jonathan Boyarin, published by David S. Sandler, 2020.
- LLV, 2001 – *Lietuvos laikinoji vyriausybė: posėdžių protokolai*, sudarė Arvydas Anušauskas, LGGRTC, 2001.
- Malinauskaitė G., 2019 – Gintarė Malinauskaitė, *Mediated Memories: Narratives and Iconographies of the Holocaust in Lithuania*, Marburg: Verlag Herder-Institut, 2019.

- Makhotina K., 2017 – Katja Makhotina, *Erinnerungen an den Krieg – Krieg der Erinnerungen. Litauen und der Zweite Weltkrieg*, Vandenhoeck & Ruprecht, 2017.
- Males A., 2013 – Akiva Males, „Passing for Christian During the Holocaust: A New Look at Rabbi Ephraim Oshry’s Responsa“, in: *Tradition: A Journal of Orthodox Jewish Thought*, Fall 2013, Vol. 46, No. 3, p. 61–74.
- Markowitz S., 2020 – Sarah Markowitz, *An Entirely New and Utterly Horrifying Reality’: Jews’ Perceptions of and Reactions to the Kovno Pogroms, June 22–July 6, 1941*: Master’s thesis, Chapman University, <https://doi.org/10.36837/chapman.000158>.
- Niendorf M., 2022 – Mathias Niendorf, *Geschichte Litauens: Regionen, Reiche, Republiken, 1009–2009*, Harrassowitz, 2022.
- Noreika D., 2017 – Dainius Noreika, „Apie partizanus ir Holokaustą“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2017, Nr. 4, p. 39–45.
- Ofer D., 2014 – Dalia Ofer, „Through the Lens of a Contemporary Historian. The History of the Jewish Police in Kovno Ghetto Written in the Ghetto (1943)“, in: *Ethics, Art, and Representations of the Holocaust*, eds. Simone Gigliotti and o., Lanham: Lexington Books, 2014, p. 235–250.
- Oshry E., 1995 – Ephraim Oshry *The Annihilation of Lithuanian Jewry*, transl. by Y. Laiman, The Judaica Press, 1995.
- Oshry E., 2001 – Ephraim Oshry, *Responsa from the Holocaust*, XII, transl. by Y. Laiman, The Judaica Press, 2001.
- Osten, 2003 – *Deutscher Osten 1941–1945: Weltanschauungskrieg in Photos und Texten*, hrsg. Klaus-Michael Mahlmann u. a., Darmstadt: WBG, 2003.
- Pažyma, 2015 – LGGRTC, *Jono Noreikos (Generolo Vėtros) veikla nacių okupuotoje Lietuvoje*, [istorinė pažyma, 2015-10], http://genocid.lt/UserFiles/File/Pazymos/201510_noreika_pazyma01.pdf, žiūrėta 2023-10-20.
- Pažyma, 2019 – LGGRTC, *Pažyma apie Jono Noreikos (Generolo Vėtros) veiklą antinaciniame pogrindyje*, 2019-12-17, http://genocid.lt/UserFiles/File/Titulimis/2019/20191218_pazyma.pdf, žiūrėta 2023-10-20.
- Pollin-Galay H., 2018 – Hannah Pollin-Galay, *Ecology of Witnessing: Language, Place, and Holocaust Testimony*, Yale University Press, 2018.
- Rolnikaitė M., 2021 – Maša Rolnikaitė, *Turiu papasakoti. Dokumentinė apysaka*, Inter se, 2021.
- Rudaševskis I., 1941 – Icchokas Rudaševskis, *Vilniaus geto dienoraštis (1941–1943)*, par. ir vertė Mindaugas Kvietkauskas, Lietuvos žydų bendruomenė, 2018.
- Rukšėnas A., 2020 – Alfredas Rukšėnas, „Juozo Albino Lukšos-Daumanto biografijos 1940–1941 m. puslapiai“, in: *Genocidas ir rezistencija*, t. 48, Nr. 2 p. 77–101.
- Rukšėnas A., 2022 – Alfredas Rukšėnas, *Juozo Albino Lukšos-Daumanto biografijos 1940–1941 m. puslapiai*, LGGRTC, 2022.
- Slaptoji, 2021 – *Slaptoji Kauno žydų geto policijos istorija*, par. Samuel Schalkowsky, iš anglų k. vertė Aistis Žekevičius, Odilė, 2021.
- Smith M., 2016 – Mark Lee Smith, *The Yiddish Historians and the Struggle for a Jewish History of the Holocaust*, University of California, Dissertation, 2016.
- Staliūnas D., 2012 – Darius Staliūnas, „Apie kai kurias istorijos mokslo disertacijas, skirtas lietuvių tautiniam judėjimui, apgintas užsienio mokslo įstaigose: Tomo Balkelio (2009) ir Audronės Janužytės (2005) darbai ir jų kontekstas: recenzija“, in: *Archivum Lituanicum*, 2012, t. XVII, p. 167–185.
- Sužiedėlis S., 2000 – Saulius Sužiedėlis, „Avrahamo Torio *Kauno getas*: diena po dienos“, *Tory*, 2000, p. V–XL.
- Šepetytė N., 2005 – Nerijus Šepetytė, „Lietuvių santykiai su žydais? Holokausto istoriografijos analitika“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2005, Nr. 6, p. 246–254.
- Šepetytė N., 2022 – Nerijus Šepetytė, *Holokausto postsekuliarumas: tarp kritikos ir supratimo*, Vilniaus universiteto leidykla, 2022.
- Šuras G., 2020 – Grigorijus Šuras, *Užrašai: Vilniaus geto kronika 1941–1944*, iš rusų k. vertė Nijolė Kvaraciejūtė ir Algimantas Antanavičius, Inter se, 2020.

- Tarshansky M., 2019 – Moshe Tarshansky, „The Writings of Rabbi Ephraim Oshry of the Kovno Ghetto: Orthodox Historiography?“, in: *Yad Vashem Studies*, 2019, Vol. 47, No. 1, p. 59–104.
- Tauber J., 2014 – Joachim Tauber, *Arbeit als Hoffnung: Jüdische Ghettos in Litauen 1941–1944*, De Gruyter, 2014.
- Tory A., 2000 – Avraham Tory, *Kauno getas: Diena po dienos*, iš anglų k. vertė Leonas Judelevičius, Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000.
- Wieviorka A., 2006 – Annette Wieviorka, *Era of Witness*, transl. from the French by Jared Stark, Cornell University Press, 2006.
- Zeiten, 1988 – *Schöne Zeiten: Judenmord aus der Sicht der Täter und Gaffer*, hrsg. von Ernst Klee u. a., Herder, 1988.
- Махотина Е., 2020 – Екатерина Махотина, *Преломления памяти: Вторая мировая война в мемориальной культуре современной и постсоветской Литвы*, Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2020.
- [Mahotina E., 2020 – Ekaterina Mahotina, *Prelomleniya pamyati: Vtoraya mirovaya vojna v memori-al'noj kul'ture sovremennoj i postsovetskoj Litvy*, Izdatel'stvo Evropejskogo universiteta v Sankt-Peterburge, 2020.]
- Черная, 2015 – *Чёрная книга: о злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского Союза и в лагерях Польши во время войны 1941–1945 гг.*, сост. под ред. Василия Гроссмана, Ильи Эренбурга, Москва: АСТ, CORPUS, 2015.
- [Chernaya, 2015 – *Chyornaya kniga: o zlodejskom povsemestnom ubijstve evreev nemecko-fashistskimi zahvatchikami vo vremenno okkupirovannyh rajonah Sovetskogo Soyuz a i v lageryah Pol'shi vo vremya vojny 1941–1945 gg.*, sost. pod red. Vasiliya Grossmana, Il'i Erenburga, Moskva: AST, CORPUS, 2015.]